

Т.А. Ахметқали

Экономикаға кіріспе

Костанай. 2022

П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты

Экономика және қаржы кафедрасы

Т.А. Ахметқали

Экономикаға кіріспе

Оқу құралы

Қостанай, 2022

ӘОЖ 330(075.8)

КБЖ 65я73

А 94

Автор:

Ахметқали Таңсұлу Амангелдіқызы, экономика және қаржы кафедрасының аға оқытушысы, экономика ғылымдарының магистрі

Рецензенттер

Байкадамов Нуркен Турарович- Академик З.Алдамжар атындағы ҚӨТУ «Бизнес және басқару» кафедрасының профессоры, э.ғ.к

Кенжебекова Дина Саиновна-э.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент), А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің экономика және қаржы кафедрасының, меңгерушісі

Курманғалиева Айжан Касымбековна-э.ғ.к., А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің экономика және қаржы кафедрасының доценті

Ахметқали Т.А.

А 94 Экономикаға кіріспе. 6В04101 білім беру бағдарламасының студенттеріне арналған оқу құралы. - Қостанай: А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, 2022. – 64б.

ISBN 978-601-356-215-5

Оқу құралында экономиканың жалпы түсінігі, ресурстар және олардың шектеулігі, қоғамдық өнімнің қозғалу кезеңдері, тауарлық ұйымы және басқа да сұрақтар қарастырылады. Сонымен қатар, экономикалық ғылымның негізгі ұғымдары, қоғамдық өндірістің, меншіктің, бәсекелестіктің кейбір сұрақтарына ерекше назар аударылды. Тақырыпты бекіту және материалдарды игеруді бағалау үшін бақылау сұрақтары мен тест тапсырмаларын шешу ұсынылады. Оқу құралы 6В04101 білім беру бағдарламасының студенттеріне арналған.

КБЖ 65я73

А 94

А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің оқу-әдістемелік кеңесімен бекітілді және басып шығаруға ұсынылды, 17.11.2022 ж. хаттама №11

ISBN 978-601-356-215-5

© А.Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университеті

Мазмұны

Кіріспе	5
1 Экономика туралы жалпы түсінік	6
1.1 Экономика ұғымы және оның мәні.....	6
1.2 Адам қажеттіліктері. Қажеттіліктердің жіктелуі.....	8
Бақылау сұрақтары.....	11
Тест тапсырмалары.....	12
2 Ресурстар және олардың шектеулігі	15
2.1 Ресурстар. Ресурстың шектеулігі.....	15
2.2 Өндіріс факторлары. Экономикалық таңдау мәселесі.....	16
2.3 Баламалы шығындар.....	16
2.4 Ресурстарды пайдалану тиімділігі.....	18
Бақылау сұрақтары.....	19
Тест тапсырмалары.....	19
3 Қоғамдық өнімнің қозғалу кезеңдері	22
3.1 Қоғамдық өндіріс және оның кезеңдері. Жай ұдайы өндіріс және ұлғаймалы ұдайы өндіріс.....	22
3.2 Экономикалық өсу және экономикалық прогресс.....	23
Бақылау сұрақтары.....	24
Тест тапсырмалары.....	25
4 Экономика ғылым ретінде: пәні және әдістемесі	27
4.1 Экономикалық теорияның пәні.....	27
4.2 Экономикалық теорияның әдістері.....	28
Бақылау сұрақтары.....	29
Тест тапсырмалары.....	29
5 Қоғамдық өндірістің тауарлық ұйымы	31
5.1 Натуралды шаруашылық.....	31
5.2 Тауарлы (нарықтық) шаруашылық және оның түрлері.....	32
Бақылау сұрақтары.....	34
Тест тапсырмалары.....	34
6 Ақша және оның пайда болуы	37
6.1 Ақшаның тарихы, мәні және түрлері.....	37
6.2 Ақша агрегаттары. Ақша функциялары.....	38
Бақылау сұрақтары.....	40
Тест тапсырмалары.....	40
7 Меншік және экономикалық жүйе	43
7.1 Меншік ұғымының экономикалық мазмұны. Меншік объектісі және субъектісі.....	43
7.2 Меншік түрлері және олардың экономикалық қызметтері.....	44
Бақылау сұрақтары.....	46
Тест тапсырмалары.....	46
8 Бәсекелестік және монополия	48
8.1 Бәсекелестіктің түсінігі мен мәні. Бәсекелестік түрлері.....	48

8.2 Монополия және монополия. Монополияның түрлері мен формалары.....	49
Бақылау сұрақтары.....	51
Тест тапсырмалары.....	51
9 Кәсіпкерлік қызметтің объективті шарттары.....	55
9.1 Кәсіпкерлік өндіріс факторы ретінде.....	55
9.2 Кәсіпкерлік тәуекелдер және олардың түрлері.....	56
Бақылау сұрақтары.....	58
Тест тапсырмалары.....	58
Глоссарий.....	61
Қолданылған әдебиеттер тізімі.....	65

Кіріспе

Үй шаруашылығы мен фирмалар арасындағы қарым-қатынас сату мен сатып алудан көрініс табады және экономикалық әрекеттің деңгейін көрсетеді. Сату мен сатып алу көлемі өскен сайын, экономикалық қызмет деңгейі де арта түседі. Белгілі бір географиялық аймақтағы үй шаруашылықтары мен фирмалар сол аймақтың экономикасын құрайды.

Экономика үй шаруашылықтары мен фирмалардың арасындағы айырбасқа қатысты қатынастарды зерттейді. Сонымен қатар, бұған еңбегіне төлем алмайтын күтушілер және үй шаруасындағы әйелдер мен ерлер де қамтылады. Экономика адамдардың табыс табу жолдарын, ресурстардың пайдаланылуы бойынша бөлу әдістерін, сондай-ақ, адамдар қызметінің ауқаттылыққа, басқа адамдарға және қоршаған ортаға әсерін тигізеді.

Оқу құралдың негізгі міндеті - білім алушыларды нарықтық экономиканың негіздерімен, оның ішінде экономикалық теорияның, қоғамдық өндірістің, меншіктің, нарық теориясының және бәсекелестіктің ежелерімен таныстыру.

Сонымен қатар, экономиканың рөлі мен мәніне, ғылым ретінде экономикалық теорияға, оның пәні мен әдістеріне, қоғамның экономикалық ұйымының негізгі заңдылықтарына, экономикалық теорияның маңызды бағыттарына тоқталамыз.

Бұл оқу құралдың маңызды ерекшелігі болып студенттердің экономикалық эрудицияны дамытуға бағдарлануы, яғни оған берілген негізгі экономикалық терминдердің сөздігі де ықпал жоғары.

Экономика туралы ғылыми түсініктер студенттерге экономикалық құбылыстарды жақсы түсінуге көмектеседі.

Ұсынып отырған оқу құралында экономикалық мамандықтарға білім берудің жалпы мемлекеттік стандарттар негізінде пәннің тақырыптары бойынша теориялық материалдардың қысқаша мәтіндері берілген.

1 Экономика туралы жалпы түсінік

1.1 Экономика ұғымы және оның мәні

Экономика бұл өзінің заңдары мен мәселелері, драмалары мен қайшылықтары бар өзгеше бір әлем.

Бүгінде біз күнделікті өмірде «экономика» ұғымына күн сайын тап боламыз, бұқаралық ақпарат құралдарынан біз мемлекеттің экономикалық даму деңгейі, экономикалық өсу қарқыны мен еліміздің әлеуеті және салалық аспектідегі негізгі экономикалық көрсеткіштерге қол жеткізу туралы білеміз.

Мұның бәрі, бір қарағанда, жаһандық сипатта, кәсіпорынның, саланың, аймақтың, елдің экономикасын құрайтын әрбір адамға түсінікті құрамдас бөліктерден тұрады.

Ақиқаттың түбіне жету үшін біз өткен өмірге назар салуды ұсынамыз. Экономиканың пайда болған уақытын Месопотамияда, Тигр мен Евфрат өзендерінің аралығында адамдардың ауыл шаруашылығымен айналыса бастаған кезін санауға болады. Олар өз алқаптарында өсімдіктерді өсіріп, жабайы жануарларды қолға үйрете бастады. Бұл олардың көшпелі тұрмыстан отырықшы тұрмысқа өтуіне, ең бастысы, өз еңбек өнімділігіне қол жеткізуге мүмкіндік берді. Адам өндірістік қызметті ұйымдастырудың ең күрделі міндетін шеше отырып, экономиканы – игіліктерді айырбастау жүйесін жасады.

Экономиканың басты міндеті–адамдардың материалдық сұранысты қамтамасыз ете алатын байлық көзін жасау. Мұндай байлықты жасау үшін адамдар бар мүмкіндіктерді пайдаланады. Бұл жұмыста олар бір-бірімен тығыз байланыс әрекеттерінде болады.

Экономика туралы ғылым табиғат пен қоғам туралы адам білімінің жүйесі ретінде дамыған құлдық қоғамда пайда болды. Экономика туралы алғашқы түсініктер Ксенофонт, Платон, Аристотель және басқа да ойшылдардың еңбектерінде берілген. «Экономика» терминін алғаш ұсынған Ксенофонт бойынша термин мағынасы үй шаруашылығы (ойкос – үй, шаруашылық; номос – заң) деген ұғымды білдіреді. Термин Аристотель еңбектерінде де кездеседі, ол шаруашылықты екі түрге бөледі: экономия және хрематистика (баю, пайда таба білу шеберлігі). Оның түсіндіруі бойынша экономикадан хрематистика пайда болады.

Көп ғасырлар бойы «экономия (ойкономия)» сөзі үй шаруашылығын ұйымдастырып, жүргізу ережелерін қамтыған. Бірақ феодалдық бытыраңқылықты жеңу, орталықтандырылған мемлекеттердің бірлесуі үй шаруашылығын жүргізу ережелерін ғана емес, жалпы ұлттық мемлекеттік шаруашылықты жүргізу ережелерінің анықталуын қажет етті. Осыған байланысты «экономия» ұғымы жаңа мәнге ие болды.

Қазіргі кезеңде «экономика» термині үш негізгі мағынамен анықталады:

Біріншіден, экономика – бұл адамдардың шаруашылық іс-әрекетімен және өндіріспен байланысты қоғамдық қатынастар жиынтығы. Қатынастардың сипаттамасы, меншік формалары және шаруашылықты жүргізу мен өнімнің

бөліну принциптері бойынша экономика бөлінеді: құл иеленушілік, феодалдық, капиталистік және социалистік, нарықтық және әкімшілік-әміршілік типтері.

Екіншіден, экономика – бұл жеке шаруашылық немесе өндірістік жүйе (жеке қаланың, облыстың, аймақтың, мемлекеттің немесе мемлекет топтарының экономикасы). Мысалы, басқаша айтқанда, Көкшетау қаласының экономикасы, Солтүстік-Қазақстан аймағының халық шаруашылығы, Қазақстан экономикасы және т.б.

Үшіншіден, экономика – бұл қоғамның шаруашылық өмірінің белгілі бір саласын зерттейтін ғылыми және оқыту пәні. Мысалы, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, еңбек экономикасы және т.б.

Келтірілген үш мағынаның негізі бойынша осы терминнің нақты анықтамасын беруге болады. Экономика – бұл адамдардың өз өмірлерін материалдық жағдаймен қамтамасыз етуінің іс-әрекеті.

Ғылыми пән ретінде экономиканың пәні болып экономикалық өмір, яғни экономикалық байланыстар мен қатынастар және адамдардың экономикалық мінез-құлқы табылады. Нақты экономикалық ғылым баға орнату, экономиканы ұйымдастыру және реттеу, инфляция, өндіріс, бөлу, айырбастау және тұтыну процесіндегі қоғамдық қатынастар мәселелерімен айналысады.

Экономика айналмалы қозғалыс жасайды: осылайша ғана үздіксіз ұдайы өндіріс (адамдардың өмірін қалпына келтіру және қолдау) мүмкін болады.

Экономикалық игіліктер циклінің барлық кезеңдерін қарастыратын болсақ, бұл қарапайым ақиқат бұдан да сенімді болып көрінеді.

Бастапқы кезең – тікелей өндіріс, яғни пайдалы өнімді жасау кезеңі: жұмысшылар барлық күштері мен табиғат заттарын адам қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағыттайды (олар ағаштан жиһаз жасайды, бетон мен асфальттан жол салады және т.б.).

Өндіріс бүкіл экономиканың негізі болып табылады. Егер өнім жасалмаса, онда, әрине, бөлетін, айырбастайтын және тұтынатын ештеңе болмайды. Әсіресе бұл жағдайды өндірісі тоқтап қолған немесе құлдырап жатқан елдердің тұрғындары қатты сезінеді.

Бөлу - бұл әртүрлі тауарларды өндіруде сандық қатынас орнатылатын циклдің буыны. Пайдалы заттардың барлық алуан түрін жасау үшін жұмысшылар мен еңбек құралдарын шаруашылық қызмет түрлері мен дәрежесіне қарай бөлу қажет.

Айырбас – адамдар арасындағы экономикалық қатынастың маңызды түрі – өндіріске терең енеді. Өйткені, еңбек күштерінің бөлінуі жұмысшыларды әртүрлі бағыттағы қабілеттерін арттыруға итермелейді. Осыған байланысты ортақ экономикалық нәтиже алу үшін қабілеттер мен әрекеттерді алмасу қажет болады.

Тұтыну өндіріспен тікелей байланысты. Кәсіпорындарда жұмысшылардың өмірлік күші мен қабілетін жұмсалынады. Өнім өндіру үшін шикізат, материалдар, отын, машиналар және басқа да материалдық жағдайлар пайдаланылады, яғни өндіріс шығыны орын алады.

Сонымен бірге тұтыну тауар қозғалысының ерекше және соңғы кезеңі: адамдардың жеке қажеттіліктерін қанағаттандыруы. Бұл уақытта пайдалы заттар өнімсіз тұтыну процесінде белгілі бір жолмен жойылады. Содан кейін оларды қайта жасау керек.

Осылайша, өндірістен басталған экономикалық тауарлардың қозғалысы міндетті түрде бастапқы нүктеге оралады.

Бүгінгі таңдағы экономиканы, былай сипаттауға болады: әр түрлі қажеттерін қанағаттандыру үшін қажет байлықты жасайтын адамдардың іс-әрекетінің саласы; әр түрлі салалардан тұратын ұлттық шаруашылық; байлықты натуралдық және күндік түрде ақшалай формада өндіретін бірегей процесс; астыртын экономикадан тұратын экономика. Тиімді экономика ұдайы өндірістің интенсивті түрін, бәсекеге қабілетті экономиканы ұйғарады.

1.2 Адам қажеттіліктері. Қажеттіліктердің жіктелуі

Адам өндірістің түпкі мақсаты болып табылады. Қоғамдық өнім беру мен айырбас арқылы өтіп, өзінің кездеспеген тұтынушымен аяқтайды. Тұтынусыз кез-келген өндірістің мәні-мағынасы болмайды. Адам қажеттілігін қанағаттандыру - өндірістің жалпылама міндеті болмақ. Міне, осы мағынада, адам әрбір өндірістің түпкі мақсаты.

Адамның еңбекке және өмір игіліктерін өндіруге ұмтылысы адам организмі биологиялық қажеттілігі мен өмірге құштарлық қажеттілігінен туындайды. Адамның өмір сүруі үшін ең алдымен азық-түлігі болуы керек. Ал, оған деген қажеттілік оны өндіріспен айналасуға мәжбүр етеді. Сондықтан экономикалық теория адамның экономикалық қажеттіліктерін зерттейді.

Экономикалық қажеттіліктер - қоғам өндірісінің ішкі себептерінің бір қалыпты қызмет етуі және дамуы. Олар адамдарды нақты экономикалық нәтижелерге қол жеткізу үшін бар ресурстарды тиімді қолдануға жігерлендіреді.

Экономикалық қажеттіліктер жүйесінен - өндірістік, қоғамдық және жеке қажеттіліктер бөлінеді. Жеке қажеттіліктері олардың даму деңгейі бойынша қарапайым деңгейі және жоғарғы (әлеуметтік қажеттіліктер болып жіктеліп, адамзат қоғамының даму деңгейімен түсіндіріледі. Олардың көлемі, құрылымы, саны қоғам мәдениетінің жалпы жағдайымен анықталады.

Тұлғаның, адамның қажеттілігі - бұл жеке қажеттіліктер: өзінің икемділігі мен мойындалуына дәл болатында жанына жайлы жұмыс табу; өндіріс сипатына сай болатын ыңғайлы, нақтылы дәрежеде қолайлы жағдайда жұмыс жасау; өнертапқыштық, спорт, туризм мен айналысу үшін оқу мүмкіндіктерін болуы, өзінің білімін тұрақты көтере білуі; бала тәрбиелеу үшін жағдайдың болуы үшін жақсы пәтерде тұру: жақсы жалақы таба білу.

Адамның жаңа тауарларға деген қажеттілігі іс жүзінде шексіз және бұл тауарларды жасауға ресурстар шектеулі, сондықтан экономист ғалымдардың назары адамдардың қажеттіліктерін барынша қанағаттандыру үшін

материалдық тауарларды өндіруде шектеулі (сирек) ресурстарды тиімді пайдалану жолдарын іздеуге бағытталған.

Кез-келген адам немесе адамдар тобы белгілі бір материалдық немесе материалдық емес тауарлардың иелері болып табылады. Осы мағынадағы игіліктер - адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажет болуы мүмкін.

Қажеттіліктер - бұл адамның және жалпы қоғамның өмірлік белсенділігін сақтау және дамуы үшін қажет нәрсенің қажеттілігін білдіру. Бұл адамдарды өндіріске, экономикалық қызметке итермелейтін қажеттіліктер мен оларды қанағаттандыру қажеттілігі.

Қажеттіліктер көптеген факторлардың әсерінен қалыптасады және айтарлықтай әртүрлі. Қажеттіліктерге адамның биологиялық табиғаты, оның рухани дүниесі, оның өмір сүруінің әлеуметтік-экономикалық жағдайлары, ғылыми-техникалық прогресс, табиғи-климаттық орта және т.б. әсер етеді.

Қызмет аясы бойынша еңбекке, адамдардың қарым-қатынасына, рекреацияға (демалуға, еңбек қабілетін қалпына келтіруге) қажеттіліктер және экономикалық қажеттіліктер бөлінеді.

Экономикалық қажеттіліктер - бұл адамның көптеген қажеттіліктері, оларды қанағаттандыру үшін тауарларды өндіруді, бөлуді, айырбастауды және тұтынуды талап етеді.

Адамдардың сұраныстары сандық және сапалық жағынан тез өзгеру мүмкіндігімен сипатталады. Бұл мағынадағы қажеттіліктер – жаңа шығармашылық мақсаттар, яғни осындай мақсаттарға сәйкес келетін жаңа тауарлар өндірілмей тұрып пайда болады. Сондықтан экономикалық қажеттіліктер көбінесе өндірісті басып озады.

Қажеттіліктердің көптеген жіктемелері бар. Мысалы, қажеттіліктерді келесі топтарға бөлуге болады:

- бастапқы (ештеңені алмастыра алмайтын тіршілік қажеттіліктері – тамақ, киім, баспана) және қайталама (таңдау қажеттіліктері – автомобильдер, ойын-сауық, саяхат);

- материалдық (азық-түлік, баспана қажеттіліктері) және рухани (кітап оқу қажеттілігі);

- жеке (білім беру қажеттілігі) және қоғамдық (елдің қорғаныс, қоршаған ортаны қорғау қажеттіліктері);

- өндірістік және өндірістік емес қажеттіліктер және т.б.

Қажеттіліктерді сипаттау бойынша және оларды белгілі бір топқа жатқызу кезінде бөлудің шартты (салыстырмалы) сипатын есте ұстаған жөн.

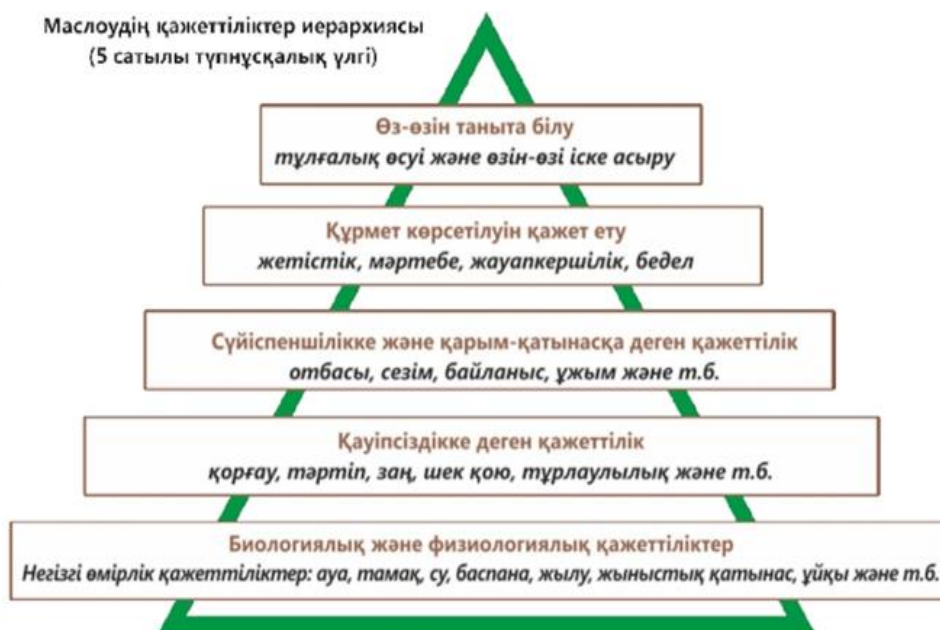
Қажеттілік түрлерінің арасындағы шекаралар біршама тұрақсыз. Мысалы, жоғары дамыған елдерде оқи алу бастапқы қажеттілік болса, ал артта қалған елдерде екінші қажеттілік болып табылады.

Атақты американдық әлеуметтанушы А.Маслоу адамның барлық қажеттіліктерін «Қажеттілік пирамидасы» ретінде көрсетуге болады деп есептеді. Жалпы, Абрахам Маслоу теориясы адамның эволюциялық дамуының барлық ерекшеліктерін жеткізеді.

Маслоу пирамидасы бойынша жеке тұлғаның басым қажеттіліктері физиологиялық қажеттіліктер болып табылады. Ал оның пирамидасындағы қажеттіліктердің шыңы – интеллектуалдық қажеттіліктер.

Іргелі қажеттіліктер иерархиясы (бойынша А. Маслоу):

- физиологиялық қажеттіліктер (тамақ, су, ұйқы және т. б.);
- қауіпсіздік және болашаққа деген сенім қажеттілігі (тұрақтылық, тәртіп);
- әлеуметтік қажеттіліктер (отбасы, достық);
- құрметке ие болу қажеттілігі (өзін-өзі бағалау, тану);
- өзін-өзі көрсете білуге деген қажеттілік (қабілеттерін дамыту).

Сурет 1 - Маслоудың қажеттіліктер иерархиясы

Көрсетілген қажеттіліктер материалдық және материалдық емес игіліктермен қанағаттандыруға болады. Материалдық игіліктер әрқашан адамның сезіміне қолжетімді нысан (объективті) түріне ие болады; бұл ауа, су, тамақ, киім-кешек, тұрғын-үй, басқа заттар мен нысандар. Материалдық емес игіліктердің объективті нысаны болмайды, олардың адамға пайдасы көрсетілген қызмет немесе орындалған жұмыс нәтижесінің әсерінен тұрады.

Игіліктермен өзара алмасу экономиканың барлық мазмұнын құрайды. Бұл алмасуға қатысушы тараптар өзара тиімді шарттармен мәмілеге келеді. Бұл дегеніміз, сатып алушы үшін тауардың тұтынушылық құны ол үшін төлеуге тиісті бағаға тең немесе одан жоғары.

Адамзат қоғамы дамыған сайын адамдардың қажеттіліктері үнемі кеңейіп, күрделене түсуде. Олар шексіз және тоқтаусыз (бірақ бұл қандай да бір нақты қажеттілікті қанағаттандыру мүмкін емес дегенді білдірмейді). Тұтастай алғанда, мұнда қоғамның дамуы мен қажеттіліктердің үнемі сапалық және сандық кеңеюі арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды білдіретін қажеттіліктердің көтерілу заңы әрекет ететін қоғамның тарихи даму процесі туралы сөз қозғалып отыр.

Адамдардың қажеттіліктері игіліктердің көмегімен қанағаттандырылады.

Игіліктер - мұның бәрі адамға пайдалы және оның қажеттіліктерін қанағаттандырады. Тауарлардың материалдық нысаны болуы мүмкін (материалдық объект болуы) немесе қызмет көрсету (қызмет – адамдарға пайдалы қызмет нысаны бар материалдық емес игіліктер).

Адам өз қажеттіліктерін қанағаттандыратын барлық игіліктер шексіз (табиғат игіліктері) және шектеулі – экономикалық болып бөлінеді, олардың көпшілігі (бірақ барлығы емес) өндіріс процесінде жасалады. Сонымен, кез келген өндірістің түпкі мақсаты қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін тауарларды жасау болып табылады. Қажеттіліктерді қанағаттандыру процесінің өзі тұтыну болып табылады.

Барлық экономикалық игіліктер екі үлкен топқа бөлінеді:

- адамдардың қажеттіліктерін тікелей қанағаттандыратын тұтыну тауарлары (тамақ, киім, тұрғын үй және т.б.);

- өндіріс құралдары – адамдардың қажеттіліктерін жанама түрде қанағаттандыратын өндірістік сипаттағы тауарлар (машиналар, машиналар, жабдықтар, пайдалы қазбалар).

Сонымен, барлық игіліктерді ұзақ мерзімді бірнеше рет пайдалануға және қысқа мерзімді бір реттік пайдалануға арналған деп бөлуге болады.

Көптеген экономикалық игіліктер бір-бірімен байланысты: олар бір-бірін алмастыра немесе толықтыра алады. Осыған байланысты игіліктердің екі тобы да ажыратылады:

Өзара толықтырылатын игіліктер – адамдардың қажеттіліктерін бір-бірімен үйлестіру арқылы ғана қанағаттандыратын тауарлар (магнитофон мен кассета, фотоаппарат пен пленка, автокөлік пен бензин, т.б.). Толықтауыш қатаң (абсолюттік) және салыстырмалы болуы мүмкін. Бірінші жағдайда бір тауар екінші тауардың белгілі бір мөлшеріне сәйкес келуі керек (магнитофон – кассета), екіншісінде мұндай қатаң сенімділік (кофе мен қант, көйлек пен галстук) болмайды.

Нарықтық экономика жағдайында шаруашылық жүргізуші субъектілердің мінез-құлқын және баға белгілеу заңдылықтарын талдау үшін тауарлардың бірін-бірі толықтыру және өзара алмастыру мүмкіндігін түсіну үлкен маңызға ие.

Бақылау сұрақтары

1. Экономикаға анықтама беріңіз.
2. «Экономика» термині қандай мағынада қолданылады?
3. Қажеттілік дегеніміз не?
4. Қажеттіліктердің қалыптасуына не әсер етеді?
5. А.Маслоудың қажеттіліктер пирамидасын талдаңыз.
6. Қажеттіліктер қалай дамиды?
7. Материалдық және материалдық емес игіліктерді сипаттаңыз.

Тест тапсырмалары

1. Грек сөзінен аударғанда экономика қандай мағынаны білдіреді:

- a) өмірлік игіліктерді тұтыну
- b) шаруашылық жүргізу заңдары
- c) өндіріс
- d) өндіріс туралы ғылым
- e) өндіріс пен тұтыну жөніндегі қатынастар

2. Экономикалық мәселелер қалай шешілуі мүмкін:

- a) экономикалық үлгілер көмегімен
- b) саяси мәселелердің есебімен
- c) экономикалық ғылымдар көмегімен
- d) әрбір адамның пікірінің ескеруімен
- e) тура айтуға болмайды.

3. «Экономия» категориясын экономикалық айналымға еңгізген:

- a) Аристотель
- b) Калумелло
- c) Ксенофонт
- d) Катон
- e) Платон

4. Ежелгі Греция мен Ежелгі Римдегі ірі ауыл шаруашылығы қалай аталды:

- a) латифундия
- b) конвергенция
- c) тарго
- d) ландшафтжүргізу
- e) тура айтуға болмайды

5. Экономикалық теория мектептерінің қайсысы тарихи алғашқы мектеп болды:

- a) Меркантилизм
- b) Физиократтар
- c) Классикалық саяси экономия
- d) Марксизм
- e) Маржинализм

6. “Саяси экономия” терминін ғылыми айналымға енгізген кім:

- a) Аристотель
- b) Ксенофонт
- c) А. Д. Монкретъен
- d) Томас Мор
- e) А. Смит

7. Саяси экономия термині қай жылы енгізілді:

- a) 485 ж.
- b) 1615 ж.
- c) 1987 ж.
- d) 1211 ж.
- e) 1348 ж.

8. Экономикалық теория - бұл:

- a) Өндіру, бөлу, айырбастау процестеріндегі адамдар арасындағы қатынастар туралы ғылым
- b) Өндіріс процесінде қолданылатын және бәсекені туғызатын шектеулі ресурстар туралы ғылым
- c) Өндірістік процесс туралы ғылым
- d) Шектеулі ресурстар жағдайында адам қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында материалдық игіліктерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну процестерінде адамдар арасындағы қатынастар туралы ғылым
- e) Жекеленген өндіріс салаларының экономикалық даму заңдылықтары мен тенденцияларын зерттейтін ғылым

9. Экономикалық теорияның жекеленген қызметтері арасында қандай байланыс болады:

- a) Бір-біріне қарама-қайшы
- b) Диалектикалық байланысқан
- c) Бір-біріне тәуелсіз қызмет етеді
- d) Негізгіге бағынады
- e) Тура немесе кері байланыс

10. Экономикалық заңдардың бір немес бірнеше өндіріс тәсілдерінде қызмет етуіне байланысты қандай түрлері бар:

- a) Жалпы және арнайы
- b) Жалпы және ерекше
- c) Әлеуметтік және саяси
- d) Объективті және субъективті
- e) Объективті және арнайы

11. Экономикалық мүдде деп нені атаймыз?

- a) Материалдық рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру
- b) Әлеуметтік әділдік
- c) Экономикалық өркендеудің сападағы көрінісі
- d) Тіршілік ету үшін күрес
- e) Рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру

12. Экономикалық құбылыстардың нысандары:

- a) Өндірістік факторлары және өндіріс нәтижесі

- b) Табиғи орта
- c) Кәсіпорын формалары
- d) Қаржы ұйымдары
- e) Қаражат ұйымдары

13. А.Смит және Д.Рикардо мектебінің ғылыми жетістігі:

- a) Құнның еңбек теориясы
- b) Ұдайы өндіріс теориясы
- c) Нарықтағы өнімді бөлу қатынастары
- d) Үш фактор теориясы
- e) Қосымша құн теориясы

14. Экономикалық теория зерттеу нысандары:

- a) Өндірістік қатынастар
- b) Табиғат заңдары
- c) Әлеуметтік- құқықтық заңдылықтар
- d) Өндіргіш күштердің даму заңдары
- e) Әлеуметтік категориялар

15. Экономикалық теория:

- a) Барлық экономикалық жүйелерді зерттеуге жарайды
- b) Тек қана капиталистік шаруашылық жүйесін зерттеуге ғана арналған
- c) Индустрияға дейінгі ұғымның шаруашылық жүйесін оқуға жарайды
- d) Тек қана индустриалдік шаруашылық жүйесін зерттеуге ғана арналған
- e) Тек қана дәстүрлі жүйесіне зерттеуге ғана арналған

2 Ресурстар және олардың шектеулігі

2.1 Ресурстар. Ресурстың шектеулігі

Табиғат адамға барлық қажетті игіліктерді бермейді. Сондықтан адамдардың әртүрлі материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін олардың өндірісі, яғни материалдық игіліктерді жасау процесі қажет. Өндіріс қоғамда бірқатар ресурстар мен өндіріс факторларын қамтитын белгілі бір өндіргіш күштердің қызмет етуін қамтиды.

Ресурстар – бұл экономикада пайдаланылады немесе пайдалануға тиіс құралдар. Өндіріс процесін жүргізуге қажетті ресурстарды өндіріс факторлары деп атайды.

Ресурстар – игіліктер, олардан немесе олардың көмегімен басқа игіліктер өндіріледі. Пайдаланылатын ресурстар әдетте шектеулі; қалай болғанда да, қоғамдық дамудың қазіргі деңгейінде халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыруға қажет игіліктер жеткіліксіз болып келеді. Барлық қажеттіліктерді бір мезгілде және толық қанағаттандыру мүмкін еместігі ресурстардың шектеулі екенін білдіреді.

Ресурстар шектеулілігінің салдары болып оларды ең жақсы пайдалануға ұмтылу табылады. Осыған байланысты экономикалық ғылымның алдында екі жақты міндет тұр: объективті және субъективті, немесе оң және нормативті.

Өндіріс – бұл экономикалық игілікті жасау және онымен бірге жүретін ресурстарды өзгерту процесі. Экономикалық ресурстар (немесе өндіріс факторлары) экономикалық игіліктерді өндіру үшін пайдаланылатын элементтер болып табылады. Қазіргі қоғамдағы ең маңыздысына еңбек (жұмыс күші адам факторы ретінде), жер, капитал (оның ішінде ұйым) және кәсіпкерлік қабілет жатады.

Ресурстардың шектеулігі мәселесі қазіргі кезде ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Көптеген табиғи ресурстардың қоры таусылды, ал көп мөлшерде кездесетін ресурстар олардың таусылмайтындығын білдірмейді. Адам қажеттіліктерінің орындалуы тиісті жағдайлардың жасалуына тікелей байланысты, ал сол жағдайлар өз кезегінде өндіріс үшін көптеген ресурстарды қажет етеді. Халық санының ұдайы өсіп отыруы ресурстардың шектеулігіне әкеліп соғады, ол халықтың барлық қажеттіліктерін қанағаттандырмайды. Қазіргі таңда адамдарға қолайлы жағдай тудыру үшін өте көп мөлшерде ресурстар қолданылады.

Қазіргі таңда барлық экономикалық ресурстардың шектеулігі сақталуда, тіпті қоғам дамыған сайын олар артып отыр. Бұл табиғи ресурстардың таусылуымен ғана емес, сонымен қатар қажеттіліктердің үнемі өсіп отыруымен, жаңа ресурстарды қажет ететін жаңа тауарлар мен қызметтерді өндіруге серпін беруімен байланысты болып келеді.

Ресурстардың шектеулі болуының салдары:

- ресурстарды қолданудың белгілі бір бағытына артықшылық беру туралы мәселені шешу қажеттілігі;

- қоғамның неғұрлым тиімді шектеулі ресурстарына қол жеткізу үшін бәсекелестіктің, бақталастың, сайыскерліктің пайда болуы;
- қоғамның шектеулі ресурстарын тиімді және мүмкіндігінше толық пайдалану қажеттілігі;
- шектеулі ресурстарды тұтынушылары арасында тең бөлуді оңтайландыруының пайда болу мүмкіндігі.

2.2 Өндіріс факторлары. Экономикалық таңдау мәселесі

Экономикалық теорияда өндіріс факторларының негізгі үш тобын ерекшелейді:

Еңбек – адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған мақсатсәйкестік іс-әрекеті. Бұл қоғамға пайдалы тауарлар мен қызметтерді жасауға мүмкіндік беретін адамдардың физикалық және психикалық энергиясының шығындары.

Жер – өндірісте қолданылатын барлық табиғи ресурстар. Өндірістік факторлар ретінде жер туралы айтқанда, біз су, орман, ауыл шаруашылығы жерлері (егістік, шабындық), табиғи шикізат, т.б. ойға аламыз.

Капитал - басқа игіліктерді өндіру үшін қолданылатын ұзақ мерзімді игіліктер. Капитал нақты немесе физикалық болуы мүмкін (өндіріс құралдарының өзі, оған ғимараттар, құрылыстар, машиналар, жабдықтар және басқа да өндіріс құралдары кіреді). Мұндай капитал өндіріс процесіндегі жер мен еңбек қайтарымдылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Нақты капиталдың басқа атауы – инвестициялық ресурстар (немесе тауарлар), өйткені ол экономикаға инвестициялауға (қаржы жұмсалымы) арналған. Капитал ақшалай немесе қаржылық болуы мүмкін (мысалы, өндіріс құралдарын сатып алуға арналған ақша).

Қазіргі экономиканың негізгі факторлары ретінде өндірістің технологиясы мен ұйымдастырылуын бөліп көрсету қажет. Қазіргі заманғы өндірістің ерекшелігі болы ақпараттық немесе ақпараттық-компьютерлік технологияларды қолдану табылады. Осыған сүйене отырып, ақпарат сияқты маңызды өндіріс факторы ерекше мәнге ие болады.

Ақпарат – бұл адамдар қабылдайтын және тарататын білімдер, ақпараттар ағыны (белгілі бір технологиялық процестердің бар екендігі туралы, ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктері туралы, нарықтың жағдайы және т.с.с. мәліметтер).

2.3 Баламалы шығындар

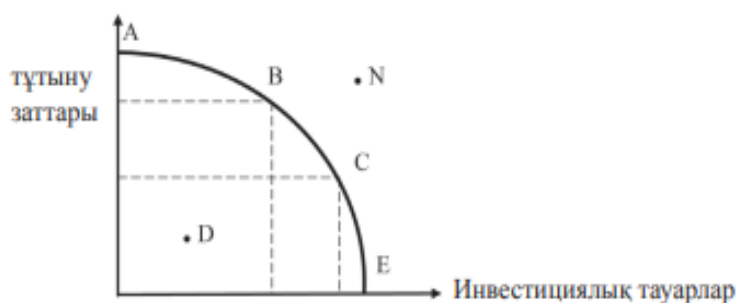
Ресурстардың шектеулі жағдайындағы таңдау мәселесінің мәнін өндірістік мүмкіндіктер қисығы – экономикалық игіліктердің екі балама түрін өндіру үшін қолда бар ресурстарды пайдаланудың барлық нұсқаларын көрсететін графикті қарастыру арқылы түсінуге болады.

Өндірістік мүмкіндіктер қисығын салу кезінде бірқатар болжамдар жасалады:

- қолданылатын ресурстардың саны тұрақты;
- қолда бар барлық ресурстарды толығымен пайдаланылады;
- техникалық прогресс жоқ, тек екі өнім шығарылады.

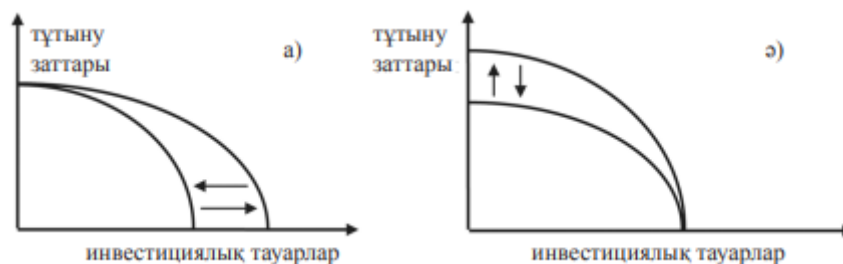
Өндірістік мүмкіндіктер – технологиялық дамудың белгілі бір деңгейінде қолдағы бар ресурстардың барлығын аса толық және тиімді пайдалана отырып экономикалық игіліктерді өндірудегі қоғамның мүмкіндіктері. Жоғарыда атап өткеніміздей, өнімнің мүмкін шығарылымын өндірістік мүмкіндіктер қисығы сипаттайды. Мысалы, қоғамда тек қана екі игілік өндіріледі: тұтыну заттары және инвестициялық тауарлар. Оны 2.1-суретінен көруге болады.

Осы суретке сәйкес, А нүктесінде – ресурстардың барлығы тұтыну заттарын өндіруге жұмсалады. Е нүктесінде – ресурстардың барлығы инвестициялық тауарларды өндіруге жұмсалады. D нүктесі – тиімсіз өндірісті білдіреді. N нүктесі – мүмкін емес өндірісті сипаттайды. А, В, С, Е нүктелерінен өтетін қисықты біз өндірістік мүмкіндіктер қисығы – ресурстарды толық пайдалану кезіндегі баламалы нұсқаларды сипаттайтын қисық деп атаймыз.

2.1 сурет - Өндірістік мүмкіндіктер қисығы

Өндірістік мүмкіндіктер қисығы оңға (мәселен, N нүктесіне) немесе солға (D нүктесіне) жылжиды. Егер қоғамда тұтыну заттарына және инвестициялық тауарларға сұраныс өссе онда өндірістік мүмкіндік ұлғайып қисық оңға (параллельді түрде) жылжиды, яғни бұл экономиканың дамығандығын білдіреді немесе керісінше, экономикалық дағдарыс жағдайында екі тауарға сұраныс бірдей төмендесе, онда фирманың (немесе мемлекеттің) өндірістік мүмкіндіктері тарылып қисық параллельді түрде солға жылжиды.

2.2 сурет - Өндірістік мүмкіндіктер қисығының жылжуы

Алайда, өндірістік мүмкіндіктер қисығының параллельді түрде жылжуы міндетті емес. Екі тауарға сұраныс бір уақытта төмендеуі немесе өсуі мүмкін емес. Мәселен, инвестициялық тауарларға сұраныс төмендеп (немесе артып), тұтыну заттарына сұраныс көлемі өзгермей сол күйінде қалуы мүмкін (2.2 а-сурет). Немесе керісінше, тұтыну 41 заттарына төмендеп (немесе артып), инвестициялық тауарларға сұраныс көлемі өзгермей сол күйінде қалуы мүмкін (2.2 ә-сурет).

Өндірістік мүмкіндіктер қисығын талдау бірқатар маңызды экономикалық ережелерді тұжырымдауға мүмкіндік береді.

1. Ауыстыру заңы қолда бар ресурстар мен өзгермейтін технологияны толық пайдалану кезінде бір өнім өндірісінің ұлғаюы екінші өнім өндірісінің қысқаруына әкелуін білдіреді.

2. Ресурстарды толық пайдалануды қамтамасыз етілсе кез-келген өндіріс тиімді болып табылады. Сондықтан өндірістік мүмкіндіктер қисығында жатқан кез-келген нүкте тиімді болып табылады. Егер бір өнім өндірісінің ұлғаюы басқа өнім өндірісінің қысқаруына әкелсе, өндіріс тиімді болып саналады. Ресурстарды бөлу кезінде бір экономикалық игіліктің шығарылымын екінші игілікті төмендетпей ұлғайту мүмкін болмайтын ресурстарды бөлу Паретоның тиімділігі немесе Паретоның оңтайлылығы деп аталады.

3. Бір өнім өндірісінің ұлғаюы екінші өнім өндірісінің қысқаруына әкелетін болса, онда бір өнімнің құны (өндіріс шығыны) бірінші өнімнің өндірісіне байланысты бас тартуға тура келетін өнімнің мөлшерінде көрсетілуі мүмкін.

Өндірістің баламалы альтернативтік шығындары, жіберіп алған немесе қолданыла алмаған мүмкіндіктер шығындары - бір өнімді өндіру барысында құрбан болған және таңдауға ие болмаған балама нұсқалардың сол өнімді өндірудің құнымен өлшенген шығындары. Өндірістің өспелі баламалы шығындар заңының мәні мынада: қандай да бір тауардың қосымша мөлшерін алу үшін, қоғам артылып жатқан басқа бір тауар мөлшерінен, яғни пайдаланылмаған мүмкіндіктердің артуынан бас тартуы керек.

Осылайша, ресурстардың әртүрлі өндірістік процестерде әртүрлі өнімділікке ие болуына байланысты, оларды бір сферадан екінші сфераға ауыстыру өндірістің мүмкін болатын шығындарының өсуін тудырады.

2.4 Ресурстарды пайдалану тиімділігі

Ресурстардың шектеулігі өндіріс мүмкіндіктеріне шек қояды. Бір өнімді өндіре отырып, біз екінші бір өнімді өндіруден бас тартуымыз қажет.

Өндірістік мүмкіндіктердің шектеулігі (өндіріс процесінде пайдалануға болатын ресурстар) оларды пайдаланудың баламалылығы және өндіріс факторларының ең жақсы үйлесімін табу мәселесін тудырады, яғни таңдау тәселесі тек қоғамның алдында ғана емес, сонымен бірге әр фирманың, отбасының, жеке адамның алдында болады.

Осыдан экономиканың негізгі үш сұрағы: Не өндіру керек? Қалай өндіру керек? Кім үшін өндіру керек? (Әдетте былай дейді: Не? Қалай? Кім үшін?)

1. Нені және қанша өндіру керек? Берілген экономикалық кеңістікте, белгілі бір уақытта қандай және қанша тауарлар мен қызметтер өндірілуі керек?

2. Қалай өндіру керек? – қандай ресурстарды және технологияны пайдалану арқылы өндірілуі тиіс?

3. Кім үшін өндіру керек? – шығарылған тауарлар мен қызметтер шектеулі болғандықтан, оларды бөлу мәселесі туындайды: Кім үшін өндіріс керек? Өндірілген өнімдерді кім тұтынады? Шығарылған тауар немесе қызмет кімге арналады, олар қалай бөлінеді, оларды кімдер сатып алады.

Бақылау сұрақтары

1. Өндірісті ұйымдастыру үшін қандай ресурстар қажет? Өндіріс факторлары мен ресурстардың айырмашылығы неде?

2. Ресурстардың шектеулілігі туралы тезисті қалай түсінесіз?

3. Ресурстардың шектеулі болуына байланысты қандай мәселелер туындайды?

4. Әрбір өндіріс факторына сипаттама беріңіз. Олар қалай топтастырылған?

5. Өндіріс процесі дегеніміз не?

6. Адами капитал дегеніміз не?

7. Ақша өндіріс факторы ма?

8. Ауыстыру Заңының мәні неде? Ол қандай жағдайда жұмыс істейді?

9. Өндіріс мүмкіндіктерін қалай кеңейтуге болады? Егер CPV оңға, солға жылжыса не болады?

10. Қандай өндіріс Парето-тиімді болып саналады?

11. Өндірістің баламалы шығындары дегеніміз не?

Тест тапсырмалары

1. Бір нәрсенің жетіспеушілігін сезіну, белгілі бір мақсат көздеу.

a) Үміттену

b) Жігерлену

c) Ұмтылу

d) Талаптану

e) Әрекет ету.

2. Адамның жеке басының сипатына қарай ерекше түрде саналатын және іс-қимылға итермелейтін мұқтаждық.

a) Сезіну

b) Қажеттілік

c) Мотивация

d) Жетіспеушілік

e) Мақсат

3. Маслоу пирамидасы бойынша екінші деңгейдегі қажеттілікке төмендегінің қайсысы жатады?

- a) Өмір сүру
- b) Дем алу
- c) Физиологиялық
- d) Сыйлық
- e) Өзін-өзі көрсету

4. Альдефер теориясы бойынша қажеттіліктер қанша топқа бөлінді?

- a) 4
- b) 2
- c) 3
- d) 7
- e) 5

5. Адамдарға қажетті – билік, жетістік және қатыстылық деп есептейтін теория авторы:

- a) П. Лоулер
- b) Мак Келланд
- c) Маслоу
- d) Мескон
- e) Хедоури

6. Маслоу пирамидасы бойынша екінші деңгейдегі қажеттілікке төмендегінің қайсысы жатады?

- a) Өмір сүру
- b) Дем алу
- c) Физиологиялық
- d) Сыйлық
- e) Өзін-өзі көрсету

7. Белгілі бір көтермелеуге ие болғаннан кейін пайда болатын қанағаттану немесе қанағаттанбау дәрежесі.

- a) Билікке құмарлық
- b) Құрметтеу
- c) Қажеттілік
- d) Валенттілік
- e) Қанағаттану коэффициенті

8. Сыйлық түрлері:

- a) Қажетті, қажетсіз
- b) Ақшалай, мадақтау
- c) Құнды, құнсыз
- d) Ішкі, сыртқы
- e) Дұрыс жауабы жоқ

9. Қажеттіліктерді гигиеналық және мотивациялық деп бөлген ғалым.

- a) Мак Грегор
- b) Герцберг
- c) Файоль
- d) Мескон
- e) Мак Келланд

10. Әлеуметтік қажеттілікті қанағаттандыру тәсілдері:

- a) Қызметкерлерге өз мүмкіндіктеріне қарай жұмыс тапсыру
- b) Жұмыс орнында тату бірлік орнату
- c) Ұйым мүшелерінің әлеуметтік белсенділігін арттыруға жағдай жасау
- d) Қол астындағылармен ауық-ауық мәжіліс өткізіп тұру
- e) Барлығы

3 Қоғамдық өнімнің қозғалу кезеңдері

3.1 Қоғамдық өндіріс және оның кезеңдері. Жай ұдайы өндіріс және ұлғаймалы ұдайы өндіріс

Адамдардың шаруашылық қызметі – бұл негізгі төрт кезеңнен тұратын әртүрлі құбылыстар мен процестердің өте күрделі кешені: өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну.

Өндіріс – экономикалық айналымның бастапқы, яғни негізгі кезеңі, онсыз барлық басқа кезеңдердің болуы мүмкін емес. Дәл осы кезеңде адамға қажетті материалдық игіліктер мен қызметтер жасалады.

Өндіріс кезінде адамдар арасында екі жақты қатынас орнайды. Біріншіден, бұл қатынас өндірістің өзін ұйымдастыруға байланысты: өндірісте адамдарды орналастыру, өндіріс жабдықтарын бөлу, кәсіпорын ішінде және кәсіпорындар арасында шаруашылық байланысын орнату. Бұл қатынастар еңбек бөлінісі, мамандандыру, кооперация және өндірісті құру сияқты категориялармен мінезделеді. Екіншіден, бұл өндіріс нәтижелерін иемденуге, меншіктенуге байланысты қатынастар. Бұл әлеуметтік-экономикалық қатынас деп аталады және оның негізі меншіктілік болып табылады. Бұл қатынас қоғамдағы барлық басқа да қатынастарды анықтайды.

Бөлу процесі кезінде өндірілген өнімдегі әрбір адамның үлесі белгіленеді. Бұл үлес жасалған игіліктердің жалпы көлеміне және жеке экономикалық субъектінің өндіріске қосқан нақты үлесіне байланысты болады.

Айырбас — өндірушілерге өз еңбек өнімдерін айырбастауға мүмкіндік беретін және материалдық игіліктер мен қызметтердің бір субъектіден екінші субъектіге қозғалысын жүзеге асыратын жүйе, сонымен қатар өндірушілер мен тұтынушылар арасындағы қоғамдық байланыс нысаны. Қазіргі қоғамдағы айырбас ұтымды және ыңғайлы түрде ақшаны қолдана отырып тауарлар мен қызметтерді сатып алу-сату арқылы жүзеге асырылады.

Тұтыну — адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жасалған тауарларды пайдалану. Тұтынудың өндірістік және жеке түрін ажыратамыз.

Өндіріс экономикалық қызметтің бастапқы сатысы бола отырып, тұтынуға «қызмет көрсетеді», ол өндірістің түпкі мақсаты мен мотиві болып табылады: өнім тұтыну процесінде пайдаланылғандықтан, тұтыну өндіріске жаңа тәртіпті талап етеді.

Қанағаттандырылған қажеттілік жана қажеттілікті тудырады, сондықтан қажеттіліктердің дамуы өндірісті дамудың қозғаушы күші болып табылады. Өнімді бөлу және айырбастау өндіріске байланысты, өйткені өндірілген затты ғана бөлуге және айырбастауға болады.

Ұдайы өндіріс - бұл өндіріс процесінің қайталануы. Қоғамдық өнімнің барлық ететін төрт сатысы немесе кезеңдері өзара тығыз байланысады және қоғамдық өндірісті құрайды. Қоғамдық өндірістің әрекет етуінің маңызды көрсеткіші оның тиімділігі.

Бұл жағдайда ұдайы өндіріледі:

- 1) өндіріс құралдары, тұтыну тауарлары, қызметтер;

- 2) жұмыс күші;
- 3) өндірістік қатынастар;
- 4) табиғи ресурстар мен тіршілік ету ортасы;
- 5) рухани игіліктер (ғылым, мәдениет, өнер).

Өндіріс әрдайым тоқтамауы керек. Өндірілген материалдық және рухани игіліктер тұтынылады. Адамдар өмір сүруі үшін, еңбек істеуі үшін тағам өнімдеріне, киімге, тұрғын - үйге және тағы басқаларға ие болу қажет. Қоғам өндірісті бір жылға ғана емес, бір айға тоқтатса, онда оның жойылуы әбден мүмкін. Өндірістің ең басты міндетіне айқындылығына, оның үздіксіздігі және тұрақты түрде түрленуінде. Өндіріс процесінің қоғамдық түрі қандай болмасын ол алдыменен үзіліссіз болуы керек, яғни белгілі бір сатылары кезеңмен қайталанып және қайта қайталанып жүріп отыруы қажет.

Ұдайы өндірістің жай және ұлғаймалы түрлері бар.

Жай ұдайы өндіріс- бұл өндіріс үдерісінің үзіліссіз өзгермеген күйде қайталануы. Ұлғаймалы ұдайы өндіріс- бұл өндіріс үдерісінің ұлғайып үзіліссіз қайталанып жаңғыруы.

3.2 Экономикалық өсу және экономикалық прогресс

Адамзат қоғамының үдемелі прогрессивті дамуының негізінде экономикалық өсу, яғни экономиканың жылдан жылға көбірек тауарлар мен қызметтерді өндіру қабілеті жатыр.

Экономикалық өсу ұлғаймалы ұдайы өндірістің болуымен түсіндіріледі: бұл жыл сайынғы қоғамдық өнімнің сандық әрі сапалық артуы және олар екі топтан: өндіріс құралдары мен тұтыну құралдарынан тұрады. Жыл сайынғы қоғамдық өнім көлемінің өсуі ұлғаймалы ұдайы өндірістің экстенсивті типіне немесе интенсивті типіне негізделі дамиды.

Экономикалық өсу дегеніміз-белгілі бір уақыт аралығында нақты ішкі жалпы өнім (ЖІӨ) (немесе ЖҰӨ) көлемінің өзгеру жылдамдығы.

Экономикалық өсу қарқыны нақты ЖІӨ-нің немесе ЖҰӨ-нің пайыздық өсу қарқынымен анықталады және әдетте бір жылда есептеледі. Алайда, зерттеудің сипатына байланысты бұл көрсеткішті ай, тоқсан, онжылдық, яғни кез-келген қолайлы уақыт кезеңі үшін есептеуге болады.

Экономикалық өсу динамикалық жиынтық көрсеткіш болып табылады және уақытша аспектіде тұтастай алғанда ел экономикасының жай-күйін сипаттайды.

Мұндай көрсеткішті экономиканың, саланың, кәсіпорынның жекелеген секторлары үшін де есептеуге болады. Алайда, макроэкономикалық талдау бүкіл ел бойынша өндіріс көлемінің өзгеруін қарастырады.

Экономикалық өсу көрсеткіші әрдайым оң мәннен алыс, ал егер ол теріс болса, бұл экономикалық құлдырауды көрсетеді.

Әрине, нақты ЖІӨ көрсеткіші экономикалық өсу қарқынын дәл өлшей алмайды және экономиканың жағдайын анықтай алмайды. Егер ел халқы нақты

ЖІӨ-нің өсуінен жылдам өссе, онда экономиканың жағдайын дәлірек анықтау үшін жан басына шаққандағы нақты ЖІӨ динамикасы есептеледі.

Көздерге байланысты экономикалық өсудің екі негізгі түрі бар:

1) экстенсивті – қосымша ресурстарды тарту есебінен жүзеге асырылатын (жұмыспен қамтылғандар санын ұлғайту, табиғи шикізаттың жаңа қорларын өңдеуге тарту, өндірістің техникалық негізін өзгертпей капитал салымдарының өсуі) (шектеулі сипатта болады);

2) қарқынды-қолда бар ресурстарды тиімді пайдалану есебінен қол жеткізіледі (ғылыми-техникалық прогресті жеделдету (ҒТП) және осы негізде еңбек өнімділігін, жабдықтарды арттыру, өндірісті ұйымдастыруды жақсарту және т.б.).

Өз кезегінде қарқынды өсудің екі нұсқасы бар:

- капиталды көп қажет ететін-еңбек өнімділігінің өсуі капиталды қаруландыруға қарағанда баяу өскенде және өнімнің капитал сыйымдылығы артқанда;

- капиталды үнемдеу - еңбек өнімділігі капитал-жұмыс қатынасынан жылдам өссе, ал өндірістің капитал сыйымдылығы төмендейді.

Экономикалық өсуді сипаттау кезінде тек көлемдік көрсеткіштер ғана емес, сонымен бірге өсудің мазмұны да маңызды. Әскери немесе тұтынатын төмен сапалы өнімдерді шығаруды ұлғайту арқылы өндіріс көлемін арттыруға болады. Бұл жағдайда өсу қарқыны жоғарылағанымен, халықтың өмір сүру деңгейі өзгермейді. Сонымен қатар, өндіріс көлемін заманауи жоғары технологиялық, ғылымды қажет ететін өніммен толтыру немесе өнімнің сапасын, оның ассортиментін бірдей немесе тіпті азайып бара жатқан өндіріс көлемімен арттыру елдің экономикалық даму деңгейін және халықтың әл-ауқатын арттыруды білдіреді.

Экономикалық өсуді ынталандыратын маңызды сыртқы фактор болып бұл технологиялық прогресс табылады. Оның экономикалық өсуге әсері жанама түрде, экономикалық өсудің сандық және сапалық өндірістік факторларының өзгеруі арқылы жүзеге асады.

Неғұрлым озық технологияларды енгізу оң экономикалық өсу қарқынымен еңбекті, капиталды, табиғи ресурстарды азырақ пайдалануға мүмкіндік береді. Мұның себептері, ең алдымен, ресурстардың өнімділігін арттыру және өндірілетін өнімнің сапасын жақсарту болып табылады.

Осылайша, интенсивті экономикалық өсуге факторлардың өнімділігін арттыру арқылы нақты және әлеуетті ЖІӨ-нің кеңеюінде көрінетін технологиялық прогрестің нәтижесінде қол жеткізіледі.

Бақылау сұрақтары

1. Өндіріс туралы түсінік беріңіз, оның негізгі кезеңдерін сипаттаңыз.
2. Өндірісті қалыптастыру кезінде экономиканың негізгі мәселелері қандай?

3. Экономикалық өсу дегеніміз не? Ол қандай көрсеткіштермен сипатталады?

4. Экономикалық өсудің қандай түрлерін білесіз? ЖҰӨ өсу қарқынының өсуі әрдайым халықтың өмір сүру деңгейінің жоғарылауын көрсете ме?

5. Материалдық және материалдық емес өндірістің мәні неде?

Тест тапсырмалары

1. Еңбек өнімділігін арттыру, капиталды тарату және табиғи қорларды пайдалану арқылы өндіріске басқа қосымша факторларды қоспай экономиканы өсіру – бұл:

- a) Интенсивті өсу
- b) Экстенсивті өсу
- c) Аралас жолмен өсу
- d) Өндіргіш өсу
- e) Толық өнім

2. Экономикалық өсуге жатпайтындар:

- a) Құлдырау және тоқырау
- b) Өндірістің ақшалай көрсеткіштерінің артуы
- c) Өндірістің заттық өлшемдерінің артуы
- d) Сандық көрсеткіштердің дамуы
- e) Сапалық көрсеткіштердің дамуы

3. Интенсивті өсу дегеніміз:

- a) Мемлекеттің өндірістік саладағы техника мен технологияның жетілдіру нәтижесінде ұлғаюы
- b) Жалпы ұлттық өнімді халықтың жеке табысына шаққандағы нақты көлемінің кемуі
- c) Мемлекеттік өндіріс саласындағы қайта құру кезеңі
- d) Өтпелі дәуір кезеңіндегі шаруашылықтардың белсенділік деңгейіндегі қайта құрылуы
- e) Жалпы ұлттық өнімнің бір қалпында болуы

4. Жылдық есептеудегі Жалпы ұлттық өнім өзгеруінің қарқыны жоғары – бұл:

- a) Экономикалық өсу
- b) Икемділік
- c) Эмбарго
- d) Сақтанушы
- e) Алыпсатарлық

5. Егер экономикалық өсім табыстың әділ бөлінуіне әсерін тигізетін болса, онда осы екі макроэкономикалық мақсаттар:

- a) Бірін- бірі толықтырады
- b) Біріне- бірі қарсы

- c) Бірін- бірі жоққа шығарады
- d) барлығы дұрыс
- e) дұрыс жауабы жоқ

6. Өндірістің прогрессивті құрылымының құрылуы экономикалық өсудің қай белгісі?

- a) Сапалық белгі
- b) Сандық белгісі
- c) Экономикалық белгісі
- d) Біркелкілік белгісі
- e) Циклдік белгісі

7. Қоғамдық өндірістің сан жағынан дамып, сапа жағынан жетілуі- бұл экономикалық:

- a) Өсу
- b) Жағдай
- c) Сектор
- d) Даму
- e) Жүйе

8. Экономикалық өсудің сапалық жаңа типінің түпкі мақсаты не болып табылады?

- a) Адам
- b) Қоғам
- c) Мемлекет
- d) Ұйым
- e) Мекеме

9. Жекелеген уақыт мерзімінде экономикалық өсу қандай қарқынмен анықталады?

- a) Жылдық өсу
- b) Жалпы ұлттық өнім
- c) Ұлттық табыс
- d) Жалпы ішкі өнім
- e) Ұлттық табыс

10. Дамудың интенсивті жолының қайнар көздері:

- a) Жаңа технологиялар
- b) Жаңа кең жерлер
- c) Жаңа жерлерді игеру
- d) Жұмыс күшінің өсуі
- e) Дұрыс жауабы жоқ

4 Экономика ғылым ретінде: пәні және әдістемесі

4.1 Экономикалық теорияның пәні

Қандай да болсын ғылымның өз пәні болады, яғни зерттеудің өзіндік маңызды тақырыбы болуы қажет. Экономикалық теорияның зерттеу көзі – ол қоғамның шаруашылық, өндірістік өмірі, игіліктерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну процесінде туындайтын адамдар арасындағы байланыстар мен қарым- қатынастар. Экономикалық теорияның нақты мағынасы мынадай сұрақтардан құралады: өндіріске қандай ресурстар қажет; шаруашылық процесс қалай жүргізіледі; экономикаға ақша не үшін қажет; көптеген адамдардың экономикалық іс- әрекетін қалай үйлестіру қажет; нарық механизмі дегеніміз не жұмыссыздық, инфляция қандай себептерден пайда болады және олармен қалай күресу керек?

Бірақ ғылым- бұл міндетті түрде іздену. Шаруашылық аясында– бұл әлеуметтік- экономикалық тиімділіктің ең жоғары деңгейіне жету жолдарын іздестіру. Адамдар өздерінің қажеттілігін қанағаттандыру үшін өндіріспен айналысады. Бірақ та, қажеттіліктер де халық саны өскен сайын оларда жаңарады және адамдардың сұранысы да өседі. Өндірістің ресурстары шектеулі болғандықтан, оларды қолдануда өзіндік қиындықтар мен өзекті мәселелер туындайды.

Экономикалық ғылымдағы ресурстардың сирек кездесетін категориясы адамдардың алдына қойған әртүрлі мақсаттарға жету үшін олардың жеткіліксіздігі деп түсініледі. Бұл ретте адамдардың мақсаттарының негізінде жатқан қажеттіліктері (дамуда) негізінен шексіз деп болжанады.

Оларды қанағаттандыру үшін шектеулі мүмкіндіктер жағдайында шексіз қажеттіліктердің болуы әрқашан адамдарға өздері қойған мақсаттардың маңыздылық дәрежесіне сәйкес сирек ресурстарды балама пайдаланудың жолдары мен жолдарын таңдау мәселесін тудырды.

Сонымен, әлеуметтік- экономикалық тиімділіктің мағынасы - бұл қоғамның ең аз ресурстар шығынымен қажетті өмір сүру игіліктерді өндірудің ең жоғары деңгейіне жету. Сондықтан, экономикалық теория пәні- бұл адамдардың шексіз қажеттілігін барынша қанағаттандыру үшін материалдық игіліктерді өндіруде қолданылатын шектеулі ресурстарды тиімді пайдалануды зерттеу.

Экономикалық теория пәнінің көптеген анықтамалары бар. Ағылшын экономисі Лионель Роббинс берген анықтама өзінің дәлдігі мен нақтылығына байланысты ең кең таралған және жалпыға бірдей танылған: "бұл экономикалық ғылымның біртұтас пәнін құрайтын сирек ресурстарды басқару қажет болған кезде адамның мінез-құлқы қабылдайтын формалар...".

Экономика - бұл әртүрлі мақсаттар мен шектеулі құралдар арасындағы қатынас тұрғысынан адамның мінез-құлқын зерттейтін ғылым.

Экономикалық теория адамдардың экономикалық мінез-құлқын, яғни олардың материалдық және материалдық емес игіліктерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтынумен байланысты әрекеттерін зерттейді.

4.2 Экономикалық теорияның қызметтері және зерттеу әдістері

Экономикалық теория ғылымы мынандай қызметтерді атқарады:

- танымдық (бұл қоғамның экономикасын оқытуға және түсіндіруге арналған);

- әдіснамалық (бұл экономикалық ғылымның барлық жүйесі үшін теориялық және әдіснамалық базасы болып қызмет етеді);

- білімдік (бұл адамдардың экономикалық мәдениетінің қалыптасуына көмектеседі);

- тәжірибелік (бұл қоғамның дамуының экономикалық жолын көрсетіп, адамдардың мақсаттарына тәжірибе жүзінде қызмет көрсетуі тиісті).

Экономикалық теория басқа кез- келген ғылым сияқты танымның әртүрлі әдістерін өзінің зерттеулерінде келесі әдістерін қолданады:

а) синтез және анализ әдісі- әлеуметтік-экономиканың пайда болуы бөліктері және тұтастай өзара байланысы мен өзара тәуелділігі бойынша зерттеуді қарастырады. Бұл әдіспен экономикалық теорияны шаруашылық жүйесін екі әр түрлі деңгейде қарастыратын микро- және макроэкономикаға бөлу логикалық байланысты. Сондықтан, микроэкономика осы жүйенің жеке элементтерімен істі болады. Ол бөлек фирмалардың, үй шаруашылығының, өндірістің, бөлек өнімнің бағасын және экономикасын зерттейді.

Макроэкономика шаруашылық жүйесін тұтастай зерттейді немесе агрегаттар деп аталатын экономикалық бірлікті, мысалы ұлттық экономиканы зерттейді.

Макроэкономика синтездің әдістеріне негізделіп және жиынтықты , агрегатты көрсеткіштермен жұмыс істейді: жалпы ұлттық өнім, табыс және т.б.

б) ғылыми абстракция әдісі- жеке, дара құбылыстардан біздің түсінігімізді оқшаулап оның мәнін, маңызын ашу, яғни заттардың негізгі, мәнді қасиеттерін ажыратып алып бөліп көрсету жатады (ғылыми түсінік беру);

в) тарихи және логикалық әдістер- құбылыстардың пайда болып дамып және бірін- бірі орын басқан тізбекті түрде талдау мен зерттелініп отырған құбылыс мәнін ұғынып жорамалдау;

г) индукция - жеке құбылыстар мен оқиғалардан логика арқылы жалпы қағидалар қалыптастыру, дедукция-жалпы қортындылар негізінде экономикалық құбылыстардың, процестердің кейбір жеке алынған ерекшеліктерін сипаттау;

д) материалистік диалектиканың әдісі- олардың дамуы мен өмірде бар, пайда болуының ішкі байланыстарын сипаттайтын, объективті талдаудың негізінде ғылыми мәселелерді шешу;

Позитивті экономикалық әдіс субъективті бағалау пікірлерден тәуелсіз болады. Ол адамның билігі мен ой- санасынан тәуелсіз адамдардың экономикалық мінез- құлықтарындағы ғылыми ой- пікірлерін қалыптастырады.

Керісінше, белгілі бір экономикалық қатынастарға немесе белгілі бір экономикалық теорияға сүйене отырып нормативті экономикалық әдіс

экономиканың қандай болуы туралы немесе қандай нақты саяси ұсыныстар беру керек екендігі туралы адамдардың бағалау ой- пікірлеріне жүгінеді.

Бақылау сұрақтары

1. Экономикалық теорияның мәні неде?
2. Экономикалық теория қандай функцияларды орындайды?
3. Экономикалық теория қандай үлкен бөлімдерден тұрады және олардың әрқайсысының зерттеу пәні қандай?
4. Меркантилистердің көзқарастарының мәні неде?
5. Физиократтардың көзқарастары меркантилистерден қалай ерекшеленеді?
6. К. Маркстің экономикалық ілімінің негізінде қандай тезис жатыр?
7. Монетаризм дегеніміз не?
8. Экономикадағы институционализмнің мәні неде?

Тест тапсырмалары

1. Экономикалық мүдде деп нені атаймыз?
 - a) Материалдық рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру
 - b) Әлеуметтік әділдік
 - c) Экономикалық өркендеудің сападағы көрінісі
 - d) Тіршілік ету үшін күрес
 - e) Рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру
2. Экономикалық құбылыстардың нысандары:
 - a) Өндірістік факторлары және өндіріс нәтижесі
 - b) Табиғи орта
 - c) Кәсіпорын формалары
 - d) Қаржы ұйымдары
 - e) Қаражат ұйымдары
3. Экономикалық теория зерттеу нысандары:
 - a) Өндірістік қатынастар
 - b) Табиғат заңдары
 - c) Әлеуметтік- құқықтық заңдылықтар
 - d) Өндіргіш күштердің даму заңдары
 - e) Әлеуметтік категориялар
4. А.Смит және Д.Рикардо мектебінің ғылыми жетістігі:
 - a) Құнның еңбек теориясы
 - b) Ұдайы өндіріс теориясы
 - c) Нарықтағы өнімді бөлу қатынастары
 - d) Үш фактор теориясы
 - e) Қосымша құн теориясы

5. «Саяси экономия» ұғымы экономикалық ғылымға тұңғыш енгізген:

- a) А.Монкретьен
- b) Ж.Б.Кольбер
- c) Ф.Кенэ
- d) У.Петти
- e) П.Буагильбер

6. Экономикалық теория:

- a) Барлық экономикалық жүйелерді зерттеуге жарайды
- b) Тек қана капиталистік шаруашылық жүйесін зерттеуге ғана арналған
- c) Индустрияға дейінгі ұғымның шаруашылық жүйесін оқуға жарайды
- d) Тек қана индустриалдік шаруашылық жүйесін зерттеуге ғана арналған
- e) Тек қана дәстүрлі жүйесіне зерттеуге ғана арналған

7. Меркантилистер қоғам байлығының көзі не деді?

- a) Сауда және ақша
- b) Ақша және өндіріс
- c) Ауыл шаруашылығы
- d) Өндіріс
- e) Ұдайы өндіріс

8. К.Маркстың әйгілі еңбегі:

- a) Капитал
- b) Политэкономика
- c) Политэкономия
- d) Тауар
- e) Меншік

9. Физиократтар мектебінің негізгі қалаушысы:

- a) Ф.Кенэ
- b) У.Петти
- c) К.Маркс
- d) Аристотель
- e) А.Смит

10. Классикалық саяси экономия өкілдері:

- a) Д.Рикардо, А.Смит
- b) К.Маркс, А.Монкретьен
- c) Л.Морган, Вольтер
- d) О.Шпенглер, А.Смит
- e) Дж.Кейнс

5 Қоғамдық өндірістің тауарлық ұйымы

5.1 Натуралды шаруашылық

Экономикалық тәжірибе өндірістің екі негізгі түрін біледі: табиғи және тауарлық. Натуралды шаруашылық-өндірушінің жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ішкі тұтыну үшін өнімдер жасалатын өндіріс.

Өндірісті ұйымдастырудың тарихи алғашқы экономикалық түрі– натуралды шаруашылықтан бастау алады. Адамдарды өнімдерді сатуға, нарыққа арнамай, оларды тек өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін өндіруін натуралды шаруашылық деп атайды.

Оның негізгі ерекшеліктері:

- әмбебап қол еңбегіне негізделді, қоғамдық еңбек бөлнісін білмейтін және өз өнімдерін бір-біріне айырбасталмайтын алғашқы қауым халықтарында таза өмір сүрді.

- өндіргіш күштері мен оларды ұйымдастыру дәрежесі қарапайым төмен болды;

- өнімдер ғасырдан ғасырға бастапқы түрлерін өзгертпей, көлемдері ұлғаймай өндірілді.

Натуралды шаруашылық өндірістің оқшаулануымен, шектеулілігімен, дәстүрлілігімен және бытыраңқылығымен, күнделікті техникасымен және өндірістің баяу дамуымен сипатталады.

Натуралды шаруашылық - бұл жабық экономикалық жүйе. Ол үстемдік ететін қоғам әр түрлі шаруа қожалықтарынан (отбасылар, қауымдастықтар, жылжымайтын мүлік, экономикалық аймақтар) тұрады, олардың әрқайсысы өз ресурстарына сүйенеді және өзін өмір сүруге қажетті барлық нәрселермен қамтамасыз етеді (шикізат өндіруден бастап өнімді тұтынуға дайындауға дейін).

Өндірісті натурализациялау үрдісі қазіргі заманғы кәсіпорындарда, шаруашылық бірлестіктер мен аймақтарда да көрінуі мүмкін: өндірістік бөлімшелер халық шаруашылығының басқа бөліктерімен экономикалық байланыстарын қысқартады, өздерін барлық қажетті заттармен дербес қамтамасыз етуге ұмтылады.

Көптеген ғасырлар бойы натуралды шаруашылықтың ерекшелігі болып қолдан жасалған әмбебап еңбек болды: Әр жұмысшы соңғы өнімді алу үшін барлық негізгі жұмыстарды қарапайым құралдармен орындады. Әрине, мұндай жұмыс өнімсіз болды. Қазіргі уақытта натуралды элементтері салыстырмалы әмбебаптығымен және өте жоғары еңбек өнімділігімен сипатталады.

Натуралды экономикалық байланыстар тән, олар келесідей жүзеге асырылады: өндіріс → тарату → тұтыну.

Өнімдер экономикаға қатысушылар арасында бөлінеді және тікелей тұтынуға түседі. Байланыстың бұл түрі натуралды шаруашылыққа айтарлықтай тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

Натуралды шаруашылықты өндірудің мақсаты болып тұтыну табылады.

5.2 Тауарлы (нарықтық) шаруашылық және оның түрлері

Тауар өндірісі деп - өнімдер сатуға арналып өндірілетін, ал өндірушілер мен тұтынушылар арасында байланыстар нарық арқылы жүзеге асырылатын шаруашылықты айтады.

Тауар өндірісінің пайда болуының себептері:

- қоғамдық еңбек бөлінісі яғни, өндірушілердің белгілі- бір өнімдерді өндіруге мамандануы;

- меншік қатынастары арқылы өндірушілердің бір-бірінен экономикалық жағынан өзара оқшаулануы болып табылады.

Ол алғашқы қауымдық қоғам ыдырау кезінде, яғни жеке меншік орнағаннан соң пайда болды. Тауар өндірісінің даму кезеңдері айырбастың, нарықтың дамуымен тығыз байланысты. Нарықтың төмендегідей типтері бар: дамымаған, еркін, реттелетін, бұзылған.

Осы аталған нарық типтеріне сәйкес, тауар өндірісінің ерекше моделдері қалыптасады.

Тауар өндірісінің ерекше модельдері:

1. Дамымаған нарыққа негізделген тауар өндірісі (жай тауар өндірісі) – қоғамдық еңбек бөлінісіне, өндірісі– құрал- жабдықтарына жеке меншікке, тауар өндірушілердің өз еңбектеріне негізделген. Жай тауар өндірісі кезінде өндірілген өнімнің бір бөлігі ғана нарыққа шығарылады. Сондықтан да ол бүкіл экономиканы қамтымайды, яғни оның жалпыламы сипаты болмайды.

2. Еркін нарыққа негізделген тауар өндірісінің (нарық экономикасы) – өзіне

1) адамның жұмыс күші тауарға айналады және өндірушінің өз еңбегін жалдамалы еңбек алмастырады;

2) қоғамда өндірілген өнімнің басым бөлігі жекелей тұтыну үшін емес, нарыққа және сатуға арналады.

Бұл кездегі тауар өндірісі еркін бәсекеге негізделеді, сондықтанда оны еркін бәсеке дәуіріндегі капитализм немесе «еркін экономика» деп атайды. Мемлекет шаруашылық өміріне араласпайды, сол себептен оны «таза капитализм» деп атайды. Шаруашылық қызметтерін үйлестіруде нарықтармен баға жүйесін кеңінен пайдаланатын, тауар өндірісінің мұндай типін рыноктық (капиталистік) экономика деп атайды. Машиналы өндірістің дүниеге келуімен нарық экономикасында қалыптасты.

3. Реттелетін нарыққа негізделген тауар өндірісі– экономикада екі сектордың болуымен, яғни: елдегі материалдық игіліктермен бүкіл ресурстарды өндіруде, бөлуде, айырбастау мен тұтынуда және жеке секторларының үлестерінің жоғары болуымен ерекшеленеді. Мемлекет нарықты экономикаға беделді араласады, бірақ рыноктың реттеушілік ролін, оның «көрінбейтін қолы» принципін сақтайды. Реттелетін нарық экономиканы монополияландыру барысында қалыптасады, бұл кезде үкіметтің алдында бір ғана мәселе – Олар мемлекеттік бағдарламаларының нысаналы мақсаттары бойынша бір-бірінен ерекшелігі бар. Әлеуметтік нарықтық шаруашылықтың басты

мақсаты– азаматтардың мүделерін қорғау; аралас экономиканың мақсаты– кәсіпкерліктің дамуына жағдайлар туғызу; ал корпоративтік экономиканың мақсаты– ірі бизнестің мүдделерін қорғау болып табылады. Бірінші үлгі– Германияға, екіншісі– АҚШ-қа, үшіншісі– Жапония мен Швецияға тән.

4. Бұзылған нарыққа негізделген тауар өндірісіне - әміршіл -әкімшіл экономикалық жүйеге тән белгілер жатады: жетілген қоғамдық еңбек бөлнісінің жүйесі, ірі машиналы өндіріс, ұлттық экономиканы ұдайы және үздіксіз реттеу, еркін нарықты қатынастарға тосқауылдар қою. Әкімшіл- әміршіл экономика – жоспарлы дерективалық және нормативтік болып екі үлгіге бөлінеді. Тауар өндірісінің өзекті категориясы- тауар болып табылады. Оның мәнін әр түрлі түсіндіреді.

Тауар өндірісінің екі негізгі түрі бар:

- қарапайым тауар өндірісі-өндірістің заттай факторлары иесінің еңбегіне негізделген өндіріс.

Қазіргі жағдайда бұл, мысалы, сату үшін өнім шығаратын шаруа қожалығы, бірақ шаруашылық иелері мен ондағы жұмысшылар бір отбасының мүшелері болып табылады;

- дамыған тауар өндірісі-жалдамалы еңбекке негізделген өндіріс. Қазіргі әлемде дамыған тауар өндірісі басым.

Тауар өндірісі ашық жүйе болып табылады. Мұндағы өнімдер тек өз тұтынуы үшін ғана емес, сонымен қатар басқа адамдарға сату үшін де жасалғандықтан, олар құрылған Экономикалық құрылымнан асып, нарыққа асығады. Онда бар және әлеуетті сатып алушылар өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін тауарларды сатып ала алады.

Тауар өндірісінде тауар өндірушілер өнімнің жекелеген түрлерін немесе күрделі бұйымдардың жекелеген элементтерін өндіруге маманданған.

Тауар шаруашылығында өндіріс пен тұтыну арасындағы байланыс айырбастау арқылы белгіленеді, сондықтан олар жанама болып табылады.

Тауар экономикасында қызметтер де тауар болып табылады. Тауарлы шаруашылықтың басты ерекшелігі – еңбек өнімдерінің қоғам қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін тауар түрінде болуы.

Тауардың екі қасиетінің болуы ол тауарға сінген еңбектің екі жақты сипатына байланысты. Өйткені тауар өндіруге екі жақты еңбек – нақты және абстракты еңбек жұмсалады. Нақты еңбек– жеке адамдардың тауар өндіргенде тұтыну құнын жасауға шығындаған еңбегі. Адамдардың дене күші мен ақыл ой энергиясын жұмсауы, осының көмегімен тауарларды айырбастау процесінде адам еңбегінің қоғамдық сипатқа ие болуы- абстракты еңбек деп аталады. Тауарға сінген еңбектің екі жақтылығын тұңғыш ашқан К.Маркс. Осы еңбектердің көлеңкесінде жеке және қоғамдық еңбектің арасындағы қайшылық бүркемеленеді. Абстракты еңбек тауар өндірушілердің өндірістік қатынастарын бейнелейді.

Тауар өндіруге шығындалған еңбекті жай және күрделі еңбек деп бөледі. Жай еңбек дегеніміз арнайы оқып үйренуді, қандай да бір дайындықты қажет етеді.

Бақылау сұрақтары

1. Өндірістің негізгі түрлерінің мәні неде - табиғи және тауарлық?
2. Тауар өндірісінің пайда болуы мен өмір сүруінің қажетті шарттарын атаңыз.
3. Тауар экономикалық игілік ретінде айтылғанда нені білдіреді?
4. Тауарлардың қолданыстағы жіктелуі туралы сөйлесіңіз.
5. Өндірістің табиғи формасының ерекшеліктері қандай?
6. Өндірістің, бөлудің, айырбастаудың және тұтынудың мәні неде?
7. Экономиканың нарықтық емес жүйелерінде және нарықтық экономика жүйесінде өндіріс мақсаттарын көрсетіңіз.
8. Тауардың пайдалылығы, оның айырбастау және тұтыну құны қандай?

Тест тапсырмалары

1. Натуралды өндірістің негізгі белгілерін атаңыз:
 - a) Қауымдық оқшаулану
 - b) Қоғамдық еңбек бөлінісі
 - c) Қоғамдық тұтыну
 - d) Мамандану
 - e) Меншік түрлерінің пайда болуы
2. Тауарлы өндіріс негіздері:
 - a) Қоғамдық еңбек бөлінісі және меншік түрлерінің оқшаулануы
 - b) Өнім айырбасы
 - c) Жеке бостандық
 - d) Ақшалай айырбас дамуы
 - e) Натуралды айырбас формасы
3. Тауардың құны мен оның бағасы бейнелейтін ақша қызметі:
 - a) Құн өлшемі
 - b) Айналым
 - c) Төлем
 - d) Қор жиналымы
 - e) Әлемдік ақшалар
4. Өндіріс әдісінің мазмұны:
 - a) Өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың бірлігі
 - b) Техника-технологиялық қатынастар
 - c) Өндірістік қатынастар жүйесі
 - d) Өндіріс құрал-жабдықтары мен технология жиынтығы
 - e) Өндіріс құрал саймандармен технология жиынтығы

5. Қоғамдық шаруашылықтың даму формалары:

- a) Натуралдық, тауарлы шаруашылық формалары
- b) Жалпы экономикалық қатынастардың даму сипаты
- c) Жоспарлы шаруашылық
- d) Жоспарлы, нарықтық шаруашылық
- e) Натуралды, аралас шаруашылық формалары

6. Нақты еңбек қандай құнды жасайды?

- a) Тұтыну құндылығын жасайды
- b) Кеңістік және уақыт жағынан оқшауланады
- c) Өндіріс құрал-жабдықтары технологиясы ерекшеленеді
- d) Техника, технологияны жасайды
- e) ГТП жасайды

7. Абстрактылы еңбек:

- a) Айырбаста жалпы адам еңбегінің ерекше өлшем бірлігіне бөлінуі
- b) Құнның жасалу процесін айқындайды
- c) Табиғи өлшемі, жұмыс уақыты
- d) Нарық қатынастарының туындысы
- e) Тұтыну құндылығын жасайды

8. Қосымша еңбек ұғымы:

- a) Қажетті жұмыс уақытынан артық жасалатын еңбек
- b) Ақысы төленбеген кәсіпкер істейтін еңбек
- c) Үстеме артық күн алуға жұмсалатын еңбек
- d) Айырбастағы тауар құнының өсуі
- e) Абсолютті қосымша күн өндіретін еңбек

9. «Капиталдың қорлануы» ұғымын қалай түсінеміз:

- a) Қосымша құнның капиталға айналуы
- b) Үнемшілік пен еңбекқорлық жемісі
- c) Бай, кедей болуы бір құдайдан
- d) «Байлық- байға, ағын су сайға» дегендей қорлану байлықтан
- e) Капиталдың бөлінуі

10. Адамдардың өндірістік, қоғамдық тұтыныстарын қамтамасыз ететін өнімнің қасиеті-ол:

- a) Тұтыну құны
- b) Айырбас құны
- c) Нарықтық құны
- d) Өзіндік құн
- e) Дұрыс жауабы жоқ

11. Натуралды өндіріс дегенді қалай түсінесін?

- a) Жеке тұлға өзі үшін әрекеті
- b) Жалпы қоғам үшін
- c) Қоғамдық қатынастар үшін
- d) Ақша айналысы
- e) Көп адамдардың бірігіп жұмыс істеуі

12. Тауардың қасиеттерін атап көрсет:

- a) Тұтыну құны мен айырбас құны
- b) Айырбас және бөлу
- c) Сату және сатып алу
- d) Сату және тұтыну
- e) Өлшеудік құнымен өлшеу құны

13. Құн дегеніміз не?

- a) Тауарға сіңген, зат формасына айналған қоғамдық еңбек мөлшері.
- b) Сатуға кеткен еңбек
- c) Айырбасқа кеткен еңбек
- d) Алуға кеткен еңбек
- e) Тұтынуға кеткен еңбек

14. Натуралдық шаруашылық дегеніміз:

- a) Өнім өз қажеттілігін қанағаттандыруға өндіріледі
- b) Байлықтың табиғи формасын- натуралды өнім
- c) Универсалды еңбек мінезделеді
- d) Тікелей экономикалық байланыстар
- e) Сату , айырбас үшін өндіру

15 Тауардың қасиеттеріне не жатады?

- a) Айырбас құны
- b) Табыс
- c) Баға
- d) Пайдалылық
- e) Пайда

6 Ақша және оның пайда болуы

6.1 Ақшаның тарихы, мәні және түрлері

Құнның мөлшері ақшалай көрініс табады. Ақша ежелгі заманда пайда болған. Ол тауарлы өндірістің дамуының бірден-бір шарты болып табылады.

Ақша- өндіру мен бөлу процестерінде адамдар арасында белгілі бір экономикалық қарым-қатынастарды көрсететін экономикалық категория және де абсолютті икемді айырбас құралы болып табылады.

Ақша - бұл жалпы эквивалент рөлін атқаратын ерекше тауар. Ақшаның үш түрі бар : тиындар, қағаз ақшалар және электронды немесе кредиттік ақшалар.

Тиын - бұлар ерекше нысандағы, металл құймасы, салмағы, белгісі бар, нағыз ақшалар. Бұлар толық бағалы ақшалар. Қағаз және кредиттік ақшаларды толық бағалы емес ақша деп атайды. Оларға сондай- ақ, күміс және мыс ақшаны да қосады.

Монета деп өзіне тән формасы бар және айрықша қоспадан жасалған құйма металды айтады. Алғашқы монеталар б.д.д. 3 ғасырда Римде Юнона Монета храмында басылып шыққан.

Қағаз ақшалар алғашқы рет Қытайда 12 ғасырда жасалып шығарылады, ал Ресейде 769 жылы Екатерина II кезінде жасалды. Қазіргі таңда несие ақшалары қолданылады, өйткені олар өте тиімді әрі икемді. Ақшаның алғашқы рөлін екі металл атқарды: алтын мен күміс. Бұл биметаллизм дәуірі болатын. Монометаллизм кезінде ақша материалды ретінде тек алтын пайдаланылды. 1923-1933ж. әлемдік экономикалық дағдарыс монометаллизм дәуіріне тұсау салды. Ұсақталмайтын ақша жүйесінің қалыптасуы басталды. Оның айыру белгілері:

1. кредиттік ақшаның үстем болуы;
2. алтынды монетаризациялаудан алу, яғни, оның айналымнан шығуы;
3. банкноттарды алтынға айырбастаудан бас тарту және олардың құрамында алтынның болуын алып тастау;
4. жеке кәсіпкерлік пен мемлекетті кредиттеу мақсатында ақшаның эмиссиясын (ақша шығару) күшейту.

Ақша өзінің дамуы барысында екі түрге бөлінеді: толық құнды ақшалар (нағыз ақшалар); толық құнсыз ақшалар (құндық белгілері).

Қазіргі ақша-бұл экономикадағы несиелік операциялардың дамуы нәтижесінде пайда болған ақша.

Олар қолма-қол және қолма-қол ақшасыз нысандарда бар:

- қолма – қол ақша – банкноттар-бұл мемлекеттік орталық банктің қарыздық міндеттемелері;

- қолма – қолсыз ақша-бұл банктегі заңды және жеке тұлғалардың есеп айырысу, тексеру, жинақ және басқа да осындай шоттары.

Ақша және тауар мөлшері тепе-теңдікте болуы шарт. Егер біріншісінің шамасы көбейіп кетсе құнсызданады, инфляцияға қызмет етеді. Белгілі бір елдің айналыстағы қағаз ақшасының шамадан тыс көбейіп кету салдарынан

оның құнсыздануын- инфляция дейміз. Ол тауарлардың бағасын шамадан тыс көтеріп жібереді.

6.2 Ақша агрегаттары. Ақша функциялары

Ақшалар айналыс құралы ретінде қоғамның экономикалық әрекеттерін келісімді түрде реттеуге мүмкіндік береді.

Ақша жүйесі – бұл тарихи қалыптасқан және мемлекеттің заңымен бекітілген ақша айналысын ұйымдастырудың формасы, жеке элементтері белгілі бір бірлікте болатын жүйе.

Елдің ақша жүйесін реттеу жұмысын осы жүйенің әрқилы элементтерін үйлесімге келтіріп отыратын қаржы-несие органдары жүзеге асырады.

Ақша массасы – бұл қолма-қол және қолма-қолсыз нысандағы барлық ақша қаражаттарының жиынтығы. Ақша массасының көмегімен шаруашылықтағы тауарлар мен қызметтердің айналымы жүріп отырады. Ақша массасының шамасы ақшаға сұраныс пен ақша ұсынысы факторларына тәуелді болып табылады.

Ақша агрегаттары:

M_0 = айналыстағы қолма-қол ақшалар;

M_1 = M_0 + жинақ банктеріндегі, коммерциялық банктердегі халықтың және кәсіпорындардың талап етілгенге дейінгі депозиттері, халықтың және кәсіпорындардың есеп-айырысушылық және ағымдық шоттардағы қаржылары, саяхатшылардың чектері;

M_2 = M_1 + кіші жедел салымдар;

M_3 = M_2 + ірі жедел салымдар, банктердің депозиттік сертификаттары, мемлекеттік займ облигациялары.

Сонымен қатар нарықтық экономикасы дамыған елдерде L деген агрегат та қолданылады, яғни: $L = M_3$ + қазыналық жинақ облигациялары, коммерциялық қағаздар, қыс-қа мерзімдік мемлекеттік міндеттемелер және т.б.

Қорыта айтқанда, әрбір келесі ақша агрегаты өзінен алдыңғылардың барлық элементтерін біріктіріп ақша массасының үлкен көлемін құрайды. Ақшаның өтімділігі мен табыстылығы арасында кері байланыс бар, яғни ақша агрегаты іріленген сайын оның табыстылығы жоғарылай береді және өтімділігі төмендей береді, керісінше, бастапқы кіші агрегаттардың (M_1) өтімділігі жоғары, ал табыстылығы мүлдем болмайды немесе төмен болып табылады.

Экономикада M_1 және M_2 ақша агрегаттары аса жиі қолданылады. Ақша массасының теориясын, соның ішінде ақшаға сұраныс пен ақша ұсынысын неоклассикалық мектептің құрамдас бір бөлігі ақшаның сандық теориясы зерттейді. Бұл теорияның негізгі өкілі, американдық экономист Ирвинг Фишер (1867-1947) мынадай теңдеуін ұсынады:

$MV = PY$, мұнда, M – айналыстағы ақшаның саны; V – ақша айналымының жылдамдығы; P – елдегі бағалардың орташа деңгейі; Y –

экономикада өндірілген барлық тауарлар мен қызметтердің саны. Бұл теңдеуге сәйкес мынадай болжам жасалынады, яғни V мен Y тұрақты, себебі олар ұзақ мерзімді факторлармен анықталады.

Ақшаның атқаратын қызметтері:

1. Ақшаның ең бірінші және басты қызметі құн өлшеуіші, мұнда бұл жалпы эквивалент рөлін атқарады. Барлық тауарлардың құны ақша арқылы анықталады. Мұндай қызметті өзіндік құны бар тауар ғана атқара алады.

2. Айырбас құралы ақшаның пайда болуына байланысты бір тауардың екінші бір тауарға тікелей айырбасталуы ($T - T$) біржолата тауар айналымына, яғни ақша арқылы тауар айырбасына орын берді ($T-A-T$). Ақша тауар айырбасында аралық айырбас құралының қызметін атқарады.

3. Халықаралық еңбек бөлінісінің тереңдеуіне, экономикалық қатынас шеңберінің ұлғаюына байланысты ақша төлем құралы ретінде маңызды рөл атқарады. Бұл жерде де нақты ақшамен қатар оның қызметін несие ақшалар атқарады.

4. Қазына жинау тауар өндірісінің объективті қажеттілігінен туындайды, әрбір тауар өндіруші өзіне өз тауарларының өту-өтпеуіне қарамастан қандай жағдайда болсын басқа бір тауарды сатып аларлықтай, әр түрлі кездейсоқ нарық стихиясынан сақтарлықтай кепілдік жасауы керек.

5. Тауар-ақша қатынасының ұлттық шеңберден шығып, дүниежүзілік нарықты қамтамасыз етуі оның дүниежүзілік қызметін көрсетеді. Дүниежүзілік айналыста ақша ең алдымен төлем ретінде қызмет атқарады:

- Халықаралық төлем құралы;
- Халықаралық сатып алу, сату құралы;
- Қоғамның байлығын сипаттаушы құрал.

Функциялардың әрқайсысын жүзеге асыру көптеген кедергілерге тап болады, оларды жеңуде мемлекеттің рөлі ерекше маңызды

Адамдарды әрқашан сауданы қалыпты ұстау үшін қанша ақша қажет және бұл сома экономикаға қалай әсер ететіні қызықтырды.

Бұл сұрақтың жауабы өте қарапайым: айналыста олардың саны мен елде өндірілетін тауарлар мен қызметтердің құны (олардың бағаларын ескере отырып) арасындағы тепе-теңдік сақталуы үшін сонша ақша болуы керек.

Ақша айналысының жылдамдығы мен өндірістің нақты көлемі ақшалай факторлармен анықталмайтындықтан, оларды тұрақты шама ретінде қарастыруға болады.

Сонда баға деңгейі мен айналыстағы ақша көлемінің тікелей байланысты екені анық: бағаның өсуі ақша массасының ұлғаюын қажет етеді, ал ақша массасының өсуі бағаның өсуіне әкеледі.

Алайда, егер ақша массасының өсуімен бір мезгілде тауарлар мен қызмет көрсетулер шығару көлемі бірдей немесе көп мөлшерде өссе, бағаның өсуі болмайды.

Айналыстағы ақша мөлшері оның құнына тікелей әсер етеді. Қазіргі ақшаның тауарлық ақшаға қарағанда өзіндік құны жоқ.

Қолма-қол қағаз ақша – бұл жай ғана қағаз, банктік салымдар – бұл банктердің кітаптарындағы жазбалар. Металл ақшаға келетін болсақ, олардың номиналды құны әрқашан нақты құннан (металл құнынан) жоғары болуы керек.

Бақылау сұрақтары

1. Ақшаның қандай түрлері болды?
2. Қазіргі қолма-қол ақша және қолма-қолсыз ақша дегеніміз не?
3. Ақша массасы дегеніміз не? Әр түрлі ақша агрегаттары қандай принцип бойынша қалыптасады?
4. И. Фишердің алмасу теңдеуі қандай тәуелділікті белгілейді? Теңдеудің сол және оң жақтары қандай?
5. Айналыстағы ақша мөлшері неге байланысты?
6. Тауардың бағасы қандай?

Тест тапсырмалары

1. Ақша базасы - бұл:
 - a) Қазақстанның Халық банкісіндегі депозиттегі ақша
 - b) айналымдағы қолма-қол ақша, екінші деңгейдегі банк кассаларындағы ақшалар, банктердің Ұлттық банкідегі корреспонденттік шоттарындағы және олардың міндетті резервтердегі ақшалары
 - c) коммерциялық банктердің шоттарындағы ұйымдардың ақшалары
 - d) коммерциялық банктердегі халықтың депозиттері
 - e) заңды тұлғалардың депозиттері
2. Төмендегі көрсеткіштердің қайсысы ақша айналымын сипаттайды?
 - a) ақша базасы; ақша агрегаттары
 - b) ақша мультипликаторы
 - c) ақша массасы
 - d) дұрысы А), С)
 - e) барлығы дұрыс
3. Ақша мультипликаторы қандай қатынаспен анықталады?
 - a) ақша агрегаты M0/ ақша базасына
 - b) M2 ақша агрегатының /ақша базасына
 - c) ақша массасының / ЖҰӨ-ге
 - d) айналымдағы ақша санының / тауар бағасының деңгейіне
 - e) M3 ақша агрегатының / ақша базасына
4. Дамыған елдерде ақша айналымының жылдамдығын есептеудің негізгі екі жанама көрсеткіші (қатынас түрінде) қолданады; олар қандай қатынастар?
 - a) ЖҰӨ - нің / M1 немесе M2 ақша агрегаттарына

- b) ағымдағы банк шоттарында аударылған ақшалар/ орташа ақша массасының шамасына
- c) ЖҰӨ- нің / ақша базасына
- d) барлығы дұрыс
- e) дұрысы А), В)

5. Ақша жүйесі - бұл:

- a) заңмен бекітілген, тарихи қалыптасқан елдегі ақша айналымын ұйымдастыру формасы
- b) ақша айналымын іске асыратын несиелік мекемелердің бір тұтастығы;
- c) қолма-қол ақша айналымын коммерциялық банктер арқылы ұйымдастыру формалары
- d) қолма-қолсыз ақша айналымын орталық банк арқылы ұйымдастыру
- e) орталық банк арқылы ақша айналымын ұйымдастыру

6. Ақшаның мына үш қасиеті нені сипаттайды: 1) ақшаның тікелей айырбастау қасиеті; 2) ақша тауардың айырбас құнын білдіреді; 3) ақша тауарда жинақталған жалпы жұмыс уақытының көрінісі:

- a) ақшаның қызметтерін
- b) ақшаның мәнін
- c) ақша айналымын
- d) ақшаның төлем құралы екенін
- e) ақшаның айырбас құралы екенін

7. Материалдық – заттық ерекшеліктеріне байланысты ақша қалай бөлінеді?:

- a) толыққұнды және толыққұнсыз
- b) билондық ақшалар
- c) қағаз ақшалар
- d) металл ақшалар
- e) кредиттік ақшалар

8. Ақша өзінің даму эволюциясында қандай сатылардан өтті?

- a) металл ақша
- b) қағаз ақша
- c) кредит ақша
- d) электрондық ақша
- e) барлығы дұрыс

9. Валюта бағамы нені сипаттайды?

- a) валютаның нарықтағы бағамын
- b) екі валюта расындағы шекті қатынас
- c) бір елдің ақша бірлігінің екінші бір елдің ақша бірлігіне қатынасы
- d) валюталардың ағымдағы бағасы
- e) екі валютаның теңдігі (паритеті)

10. Металл ақшалар – бұл:

- a) толыққұнды, номиналды құны нақты құнына сәйкес ақша
- b) толыққұнды, номиналды құны нақты құнынан төмен ақша
- c) Ұлттық банктің шығарған монеталары
- d) ерте замандағы темірден жасалған ақша
- e) толыққұнды, нақты құнымен номиналды құндары тең емес ақша

7 Меншік және экономикалық жүйе

7.1 Меншік ұғымының экономикалық мазмұны. Меншік объектісі және субъектісі

Қандай ел болсын оның шаруашылық өмірімен жете танысу барысында мынадай сауалдарға тап болатынымыз анық: экономикалық билік кімнің қолында? Адамдардың өмір сүру негізі материалдық игіліктерді иемденетін кім? Бұл биліктің мәні өндіріс құрал-жабдықтарына және оның нәтижесіне тиісті меншік қатынастар болып табылады.

Меншік - қоғамдық құрылыстың экономикалық негізі. Сондықтан әрбір мемлекет меншік туралы заңдар қабылдап, оны қорғайды. Меншік заң тұрғысынан алып қарағанда, мүліктік қатынастарға жатады. Меншік иесі заң тұрғысынан алып қарағанда, мүліктік қатынастарға жатады.

Меншік иесі заңмен анықталатын мүліктерге ие болады және ол қолындағы мүліктерді иемдену, пайдалану оған иелік жасау өкілеттілігін алады. Меншік экономика мен құқықтың біртұтастығы деп тұжырымдалады. Демек, меншік қатынастарының ерекшелігі де дәл осында.

Меншік қатынастары құқықтық және экономикалық материалдардан тыс қалыптаспайды, олар осы екі нысанда бірдей әрекет жасайды. Сонымен, меншіктің категория ретінде қоғамдық процесті сипаттайтын принциптерінің ерекшелігі осында.

Меншік дегеніміз-адамның немесе адамдар қауымдастығының (субъектінің) және заттардың, заттардың (объектінің) арасындағы қатынастар, олар субъектінің объектіні тұрақты немесе уақытша, ішінара немесе толық иеліктен шығаруынан, ажыратуынан, иеленуінен тұрады (яғни объектінің қандай да бір субъектіге жататындығын сипаттайды).

Сонымен, меншік қатынастарында әрқашан екі тарап болады: субъект және меншік объектісі.

Меншік объектісі-бұл меншік қатынастары пайда болатын экономикалық тауарлар: өндіріс факторлары, тұтыну объектілері, қызметтер, ақпарат, зияткерлік қызметтің жемістері.

Меншік субъектісі (меншік иесі) – бұл меншік қатынастарының белсенді жағы.

Меншік субъектілері меншік объектісіне иелік ету, билік ету және пайдалану мүмкіндігі мен құқығы бар адамдар немесе заңды тұлғалар болып табылады.

Меншік құқығы-бұл шектеулі экономикалық тауарлардың (ресурстардың) бөлінуін реттейтін адамдар арасындағы қоғам (заңдар, дәстүрлер) белгілеген қатынастар.

Қазіргі экономистердің көпшілігінің пікірінше, қоғамның шектеулі ресурстарын пайдаланудың тиімділігі көбінесе спецификацияға –меншік құқығын бекітуге байланысты. Меншік объектілерін барынша тиімді

пайдалануды қамтамасыз ете алатындарға меншік құқығын бекіту қоғамның шектеулі ресурстарын барынша ұтымды бөлуге мүмкіндік береді.

7.2 Меншік түрлері және олардың экономикалық қызметтері

Меншік экономикалық категория ретінде адам қоғамының дамуында шешуші роль атқарады. Қоғамдық экономикалық формация бір-бірінен не өндіріледі дегенмен емес, қалай өндіріледі, қандай өндіріс құралдарымен, кімнің қолымен және бұл өндіріс құралдары кімнің меншігінде дегенмен айрықшаланады. Әкімшілік-әміршілік жүйеден нарықтық экономикаға өту кезеңінде нарықтық қатынастардың барлық әлеуметтік-экономикалық жүйесінің басты негізі экономикадағы меншіктің әр түрлі пішіндері болып табылады.

Налықтық экономика бұл, ең алдымен нарықтық, экономикалық, өндірістік қатынастар. Мұндағы басты мәселе меншіктілік. Меншіктіліктің әрбір қоғам мүшесінің, тауар өндірушінің қолында болуы экономика тұрақтылығының кепілдігі.

Меншік деген терминнің экономикалық мағынасы адамдар арасындағы барлық мүлікті, шаруашылықты пайдалану иемдену жөніндегі қатынастар. Меншіктің экономикалық мазмұны иемдену-шектетілу қатынастарын көрсетеді. Меншік құқығы - бұл игіліктерге ерекше жеке тұрғыдан бақылау орнату құқығы; өзі үшін игіліктердің пайдалы қасиеттерін пайдалану құқығы; пайдаланған игіліктер нәтижесін игеру құқығы.

Өндірістік құрал-жабдықтарға қатысты жеке меншіктің күшінде болған кезеңі бұл капиталистік, феодалдық және құл иеленушілік құрылыстары.

Құлиеленушілік қоғамындағы ерекшелік - өндіріс заттарына және адамдарға (құлдарға) қатысты жеке меншіктің болғаны. Классикалық феодалдық құрылымның ерекшелігі: жеке билеушілер әктемдігі, ру-тайпалық қоғам, жерге жеке меншік, басыбайлық шаруалар.

Көп типті экономика иеленудің жеке, жалпы бөлінбейтін, бірлескен үлес типтерінен құралады. Бүгінгі таңда дамыған елдердегі өндірістік құрал-жабдықтарға көп түрлі меншіктену тәртібі орнаған. Мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру процестерінің экономикалық мазмұны жеке меншіктің дамуы, мемлекеттік меншік үлесінің қысқаруы, бәсекеге жағдай туғызу, меншіктің көп түрлі пішіндерін орнату.

Мемлекеттік меншіктің болуы, біріншіден, капиталды кен калемде тиімсіз рентабелсіз салалардың пайдалану қажеттілігі: екіншіден, халықтың өмір сүру деңгейіне жалпы ұлттық және әлеуметтік мәселелерді шешудің қажеттілігінде. Меншіктің көптеген формасының құрылып, даму қажеттілігі нарықтағы бәсекенін қажеттілігімен анықталады. Жалпы бөлінбейтін иемдену алғашқы қауымдық қоғамда, жанұялық, мемлекеттік пішіндерде байқалады.

Бүгінгі таңда дамыған елдерге экономиканың саналы түрде реттелетін үлгісі тән.

Меншіктің экономикалық мазмұны олардың функционалдық мінездемесі арқылы түсіндіріледі бұл иелену, басқару, бақылау. Өндіріс құрал-жабдығына, мемлекеттік меншік жағдайында, өндірістік қор түрінде экономикалық пішінге ие болады, ал сол өндіріс құрал-жабдығына жеке меншік орнаған жағдайда негізгі капитал түрінде экономикалық пішінге ие болады. Сондықтан негізгі капитал еңбек құралдарының экономикалық пішінінің жай ғана керінісі және қоғамдық еңбек процесінің жай ғана элементі ретінде емес, адамдардың экономикалық және өндірістік қатынастарының заттық бейнеленуі ретінде қаралады. Қазақстанда қазір нарықтық экономика орнаған, мұнда жеке меншік пішіндері басым, сондықтан да өндіріс құрал-жабдығы, экономикалық пішіні бұрынғыдай өндіріс қорлары деп емес, өндіріс капиталы деп аталады. Меншік, меншік қатынастары, жалдау және жалдамалық қатынастар туралы, жердің жеке меншікке берілуі туралы заңдары жеке меншіктіліктің маңыздылығын күшейтуге бағытталған. Жеке меншіктің алуан түрлі пішіндерін дамыту, шаруашылықты жүргізудің әр қилы үлгілері мен түрлерін қолдану міндетті күн тәртібіне осы заңдарға сәйкес қойылып отыр. Меншіктің экономикалық категория ретінде өзінің үлкен тарихы мен тиісті теориясы бар.

Экономикалық теорияда ұзақ уақыт бойы меншік туралы мынадай атым басым болып келді. Бұл адамдардың затқа деген қатынасы, затқа адамның билік жүргізуі, оны өзінің өмір сүруінің материалдық шарттарына иемденуі, пайдалануы, билік жүргізуі.

Меншіктің екі түрін бөліп көрсетеді: жеке және мемлекеттік, бұлардың әр қайсысы бірнеше түрлерден тұрады. Жеке меншікте бір адам немесе жанұя мүлік қор иесі болып табылады. Қор жинау негізінде жеке меншік еңбекші және еңбекші емес болып бөлінеді. Еңбекші меншік еңбек ақы негізінде қалыптасады, яғни кәсіпкерлік қызметтен келетін табыс. Еңбекші емес меншік мұрагерлікпен қалған мүлік, бағалы қағаздардан, депозиттерден және т.б. қалыптасады.

Жеке меншік формасы болып ұжымдық меншік табылады. Ұжымдық меншік мысалы ретінде кооперативтік қызмет атқарады, яғни құралдарды және кооператив еңбек мүшелерінің біріккен қызметі негізінде құрылады және акционерлік, акцияларды сату негізінде пайда болады.

Американдық экономист, Нобель сыйлығының лауреаты Р. Коуздың теоремасына сәйкес, егер меншік құқығы нақты анықталса және транзакциялық шығындар (ақпарат алуға, мәмілелер жасауға және меншік құқығын қорғауға байланысты айырбастау шығындары) нөлге тең болса, онда ресурстарды орналастыру меншік құқығын бөлудегі өзгерістерге қарамастан өзгеріссіз және тиімді болып қалады.

Бұл дегеніміз, аталған шарттарда игілікті ол үшін үлкен баға төлей алатын адам артық сатып алады, ал осы игіліктен үлкен пайдалылық алатын адам үлкен бағаны төлей алады. Нәтижесінде барлық игіліктер оңтайлы пайдаланылады, яғни қоғамның шектеулі ресурстарын тиімді бөлу жүзеге асырылады.

Бақылау сұрақтары

1. Қазіргі институционалистер меншікті қалай түсіндіреді?
2. Меншіктің заманауи "құқықтарын" қарастырыңыз және талдаңыз.
3. Меншік құқығының спецификациясы мен қоғамның шектеулі ресурстарын бөлу тиімділігі арасындағы байланыс қандай?
5. Р. Коуз теоремасының мәні неде?
6. Меншік объектілерін тиімді пайдалануды қамтамасыз ету үшін Меншік құқығы қалай бөлінуі керек?

Тест тапсырмалары

1. Меншік дегеніміз не?
 - a) Экономикалық қатынастардың әлеуметтік- құқықтық бейнесі
 - b) Құқықтық қатынас
 - c) Әлеуметтік қатынас
 - d) Идеологиялық ұғым
 - e) Әлеуметтік құқықтық қатынас
2. Меншік иесінің мүлкін мемлекет бекіткен тәртіппен ақысыз алу – бұл:
 - a) Конфискілеу (тартып алу)
 - b) Монополияландыру
 - c) Жекешелендіру
 - d) Национализациялау
 - e) Мемлекет иелігінен алу
3. Егер белгілі бір мүлік арендаға алынған болса, онда арендатор:
 - a) Мүліктің тұтыну құнының иесі
 - b) Потенциалды меншік иесі
 - c) Толық меншік иесі
 - d) Сол мүліктің бағалығын пайдалана алады
 - e) Мүліктер иесіз
4. Мемлекеттік меншіктің иесі болу мынаған байланысты емес:
 - a) Жеке табысты өсіруге
 - b) Рентабельді емес салалардың болуы
 - c) Халықтың өмір сүру деңгейін белгілі бір дәрежеде ұстау, жалпы ұлттық және әлеуметтік мәселелерді шешу үшін
 - d) Қаражатты көп талап ететін салалардың болуына байланысты
 - e) Мемлекеттің табысын өсіруге деген ынтаға байланысты
5. Меншіктің экономикалық мазмұны мына мәселе мен сипатталмайды:
 - a) Құқықтық қатынастарға байланысты
 - b) Мына категориялардың байланысы: меншіктеу – меншіктен айыру

- c) Жекешелендіру - мемлекеттендіру
- d) Өндірістік жеке және заттай факторларының бірігу әдісі
- e) Табыстарды бөлу тәсілдері

7. Мемлекеттік және муниципалдық кәсіпорындардың жекешелендірілуі дегеніміз азаматтардың, акционерлік қоғамдардың мемлекет пен жергілікті үкімет органдарына меншікке мыналарды алуы болып табылмайды:

- a) Кәсіпорындарды нарықтық қатынастарға сәйкес қайта құру.
- b) Кәсіпорындардың материалдық және материалдық емес активтерін
- c) Мемлекет пен жергілікті үкімет органдардың акционерлік қоғамдардың капиталдарының бөлігін меншіктенуі
- d) Өзіндік болып бөлінетін кәсіпорындар мен оның бөліктері
- e) Жекешелендірілетін кәсіпорындардың меншігіндегі басқа кәсіпорындардың капиталының бөлігін

8. Меншіктің субъектілеріне не жатады?

- a) Мемлекет, ұжым, жеке тұлға
- b) Мектеп, университет
- c) Зауыт фабрикалар
- d) Үй
- e) Ақша

9. Акционерлік немесе корпоративтік меншікті басқаша қалай айтуға болады?

- a) Топтық немесе ұжымдық.
- b) Жеке немесе жалпы
- c) Ұлттық немесе дәстүрлі
- d) Жоспарлы немесе нарықтық
- e) Аралас

10. Меншік қандай ұғым?

- a) Абстракциялы ұғым
- b) Нақты ұғым
- c) Жеке ұғым
- d) Материалды ұғым
- e) Өндірістік ұғым

8 Бәсекелестік және монополия

8.1 Бәсекелестіктің түсінігі мен мәні. Бәсекелестік түрлері

Бәсеке (латын тілінен алғанда *concurred* – яғни, қақтығысу деген мағынаны білдіреді) – бұл нарықтық экономиканың қатысушыларының арасындағы тауарларды сатып алу және сату барысында, өндірістегі ең жақсы жағдайлар үшін бақталастық деген сөз.

Бәсеке – рыноктық қатынастардың негізгі категориясы, ол әр түрлі формада болады және әр түрлі жолдармен іске асырылады. Бәсеке сала ішіндегі әсіресе, біртектес тауарлар арасында және әр түрлі салалардағы тауарлар арасында бола алады. Ол бағалық және бағалық емес болып бөлінеді. Бағалық бәсеке тауарлар мен қызметтерді бәсеке

Бағалық емес бәсеке техникалық артықшылықтардың арқасында жететін тауарлардың жоғарғы сапасымен және сенімділігімен сатуға негізделген. Бәсеке бұл, бір жағынан іс-қимыл жасайтын салада ұнамды нәтижеге жету үшін жүріп отыратын экономикалық жарыс, шаруашылық жүргізудің қолайлы жағдайына ие болу үшін, пайданы мол алу үшін тауар өндірушілердің бір-бірімен күресі. Екінші жағынан, ол нарық субъектілерінің өнімді өндіру мен оны өткізудегі және капиталды қолдану сферасындағы арақатынастары. Форма жағынан бәсеке ұйымдастырудың нормалары мен ережелерінің, мемлекеттік және жеке құрылымдардың директивалары мен іс-қимыл әдістерінің жүйесі. Бәсекені экономикалық процесс ретінде шаруашылық жүргізуші субъектілер белгілі әрекеттерінің жиынтығының түрі деп тануға болады. Осы әрекеттер экономикалық цикл ретінде жинақталады.

– өндіріс және еңбек ұжымдарының материалдық-заттық элементтерін қалыптастыру;

– өндірісті ұйымдастыру, оны шикізатпен, материалдармен, жартылай фабрикаттармен жабдықтау және өндірістік, несиеқаржылық және жобалау мекемелерінің бір-біріне әсер етуі;

– бәсекеге төзімді өнім өндіру;

– өнімді сату. Бұл үшін оның саны анықталады, өткізілетін орны мен уақыты белгіленеді;

– пайда есебінен инвестициялық қор жасау және оны өндірістікеңейту үшін пайдалану.

Бәсекелестік кірісті нарық қатысушылары арасында олардың үлесі мен өндіріс факторларын пайдалану тиімділігіне сәйкес бөледі: ресурстарды тиімді пайдалану пайда табуды қамтамасыз етеді, керісінше жағдайда кәсіпкер шығынға ұшырайды және нарықтан шығарылады.

Бәсеке – нарықтық экономиканың күре тамыры. Ол өндірістің өсуінің және оның тиімділігін арттырудың қуатты ынталандырушысы ретінде қызмет етеді. Бәсекелестікке байланысты тұтынушылар үшін көптеген өнімдер мен таңдаулар бар.

8.2 Монополия және монополияның түрлері мен формалары

Монополия деген термин қарапайым сөзбен айтқанда тауардың жалғыз сатушысы деген ұғымды білдіреді. Монополизмнің негізгі көрсеткішіне монополистік баға және монополистік пайда жатады. Фирманың қарамағында сирек кездесетін, ұдайы өндірілмейтін ресурстары болса, оның монополистік болмысы табиғи болады. Ал егер осы фирма өзі ұйымдастырудың әр түрлі әдістерін ұтымды пайдаланып, монополия құрған болса, фирманың монополиялық болмысы жасанды болады. XX ғасырға дейін монополиялар шектелген сферада болған. Кейін монополиялау процестері заңдылыққа айналды. Бұл өндірістің, бәсекенің, ұйымдастырушылық бастаманың күшеюімен байланысты болды.

Монополияланудың бірнеше формалары болады – картельдік келісімдер, синдикаттау, біріктіру мен жұтып қою, «парасаттылық» келісімдер, және т.б. Осылардың негізінде монополистік бәсекенің бірнеше түрлері туады: монополия, олигополия, олигополия, дуополия, билатералдық монополия.

Монополия – белгілі тауарды сатып алуға жалғыз сатып алушының монополиясы болуымен сипатталатын нарық құрылымының типі. Өзінің сатып алуын шектей отырып, сатып алушы сатушы табыстарының есебінен монополдық пайдаға ие болады.

Монополия жетілмеген бәсекенің құрамды бөлігі болып табылады.

Олигополия – белгілі тауарларды сатып алушы топтары болатын нарық құрылымының типі. Осылар сатып алуын шектей отырып, сатушы табыстарының есебінен өздеріне монополдық пайда түсіреді.

Олигополия – бұл да нарық құрылымының типі. Мұнда бірнеше, ірі фирмалар өнімнің басым көп бөлігінің өндірісі мен сатуын монополиялап алады және бір-бірімен көбінесе бағалық емес бәсекеде болады. Олигополия жағдайында нарықтың үш түрі болуы мүмкін:

- бірсалалық сауда – өнеркәсіптік фирма әрекет ететін нарықтық құрылым;
- ешқандай келісіммен байланысты емес, бір-бірімен бәсекелес бірнеше ірі жеткізушілер болатын нарықтық құрылым;
- өндірістік өзара байланыстар егжей-тегжей мамандандыру түрінде болатын, «өндірістік пирамида» типтес корпорациялардың бірнеше топтары үстемдік ететін нарық, әдетте «олигополия» деген термин өте ірі әртараптандырылған корпорациялар әрекет ететін нарықты сипаттау үшін қолданылады.

Дуополия – белгілі тауарлардың тек екі жеткізушісі болатын нарықтық құрылым. Бұлардың арасында баға туралы, тауарды өткізетін нарық туралы, өндірістік квота туралы келісім мүлде болмайды.

Дуополия – бұл олигополияның ең жабайы түрі.

Билатералдық монополия (екі жақты монополия) – тауардың жалғыз жеткізушісі мен жалғыз (бірлескен) тұтынушысы сайыста

болатын нарықтық құрылым. Бұлар бір-бірімен қарама қарсылық сайыста болады. Мұндай нарық электр қуатын, су мен газды қолданғанда пайда болады.

Шаруашылық жүргізудің монополистік формасы жағдайында бәсекенің сипаты өте күрделі болады.

Біріншіден, бүгінгі жағдайда, монополияның тұтынушылар мен потенциалдық бәсекелестері туралы толық ақпараты болады.

Екіншіден, монополия жарнама арқылы тұтынушылардың сұранысының қалыптасуына елеулі әсер тигізеді, өйткені ірі монополиялар үшін жарнаманы пайдалану жеңілірек түседі.

Үшіншіден, монополия өзінің саяси және қаржылық салаларындағы байланыстарын пайдаланып, тапсырма берушілерге (мемлекеттік мекемелерге немесе контрагенттердің компанияларына) елеулі ықпал етеді. Осы жағдайлар, әдетте, бәсеке процесіндегі қауіпті төмендетеді және монополиялық пайда түсуін қамтамасыз етеді.

Мемлекет табиғи монополияларды реттейді, олардың өнімдерінің бағаларын, осы өнімді тұтынушыларды және т. б. анықтайды.

Жасанды монополия-бұл белгілі бір экономикалық қызметті біреудің қолына шоғырландыру арқылы арнайы құрылған монополия. Бұл ретте, өткізу нарығында билік пен үстем пайда алу үшін алпауыт компаниялар бәсекелестерді сіңіреді немесе бір-бірімен бәсекелеспеу үшін, бірақ нарықты бірлесіп иелену үшін әртүрлі монополиялық одақтарға бірігеді.

Мемлекеттік (заңды) - монополия мемлекеттің ақша, есірткі, ядролық қару, арақ (арақ монополиясы) және т. б. өндіруге айрықша құқықтары.

Ғылыми-техникалық прогресстен туындайтын уақытша монополия фирманың қандай да бір ғылыми-техникалық жетістікке монополиялық ие болуы негізінде туындайды. Мұндай фирма тиісті жетістік жалпыға бірдей таратылғанға дейін нарықта монополиялық позицияны алады.

Кездейсоқ монополия - сұраныстың ұсыныстан уақытпен шектелген асып түсуінің нәтижесі. Тапшылық әдейі қолданылса, кездейсоқ монополия жасандыға айналуы мүмкін.

Монополизмнің жағымсыз көріністеріне оның саяси демократияға әсер ету қаупі жатады.

Мұндай қауіп айқын, өйткені экономикалық билік монополистерге саясатқа өз мүдделері үшін белсенді ықпал етуге мүмкіндік береді. Саяси партиялар мен сайлау науқандарын қаржыландыра отырып, олар қажетті шешімдер қабылдауға қол жеткізеді, әртүрлі артықшылықтарға ие болады (тиімді келісімшарттар, салықтық жеңілдіктер, субсидиялар және т.б.), нарықтың басқа қатысушыларының құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келтіреді.

Бақылау сұрақтары

1. Бәсекелестік дегеніміз не? Ол нарықтық экономика жағдайында қандай функцияларды орындайды? Бәсекелестік мінез-құлық түрлерін тізімдеңіз.
2. Бәсекелестік әдістерін тізімдеңіз.
3. Мінсіз бәсекелестік нарығының негізгі ерекшеліктерін атаңыз.
4. Монополия дегеніміз не? Монополия қалай пайда болады? Монополиялардың негізгі түрлерін сипаттаңыз.
5. Монополиялық билік дегеніміз не және ол қалай көрінеді?
6. Жетілген бәсекелестіктің жетілмегендіктен айырмашылығы неде? Жетілмеген бәсекелестік нарығының қандай модельдері бар?
7. Монополиялық бәсекелестік нарығын сипаттаңыз. Нарықтың бұл түрі мен мінсіз бәсекелестік нарығының айырмашылығы неде?
8. Монополияның артықшылығы неде? Нарықты монополиялаудың теріс салдары қандай? Нарықты монополиялау дәрежесін қалай анықтауға болады?
9. Монополияға қарсы заңнамада қандай әкімшілік шаралар қарастырылған?

Тест тапсырмалары

1. Егер қандай да бір салада бірнеше фирма рыноктың басым бөлігін бақыласа, онда мынадай бәсеке орнайды:
 - a) Олигополия
 - b) Монополия
 - c) Монопсония
 - d) Жетілген бәсеке
 - e) Жетілмеген бәсеке
2. «Еңбек бөлінісі» терминінен не түсінесіз?
 - a) Өндірушілердің белгілі бір функцияларды атқаруға мамандануы
 - b) Еңбек нәтижелерін оған қатысушылар арасында бөлу
 - c) Халықаралық экономикалық қатынас
 - d) Еңбек қабілеттілігін пайдалану
 - e) Мамандану
3. Монополия – бұл:
 - a) Нарықта жеке өндіруші телекоммуникациялық қызмет көрсетеді
 - b) Көптеген фермерлер бірдей бағамен ақтүйнек ұсынады
 - c) Нарықта бірнеше өндірушілер қызмет көрсетеді, оның әрқайсысы салыстырмалы бағада фирмалық аяқ- киім ұсынады
 - d) Бірнеше үлкен фирмалар автомобильдік шина нарығында қызмет етеді
 - e) Көмір өндіретін жабдықты жалғыз сатып алушы бар
4. Баға дискриминациясы – бұл:

- a) Бірдей өнімді түрлі сатып алушыларға түрлі бағада сату
- b) Еңбек төлем ақысына ұлтына немесе жынысына қарай төлеудің айырмашылығы
- c) Тұтыну тауарларының бағасының осуі, жалпы еңбеккерлердің қаналуы
- d) Жоғары сапалы тауардың бағасының көтерілуі
- e) Бірдей емес өнімдерді түрлі сатып алушыларға бірдей бағада сату

5. Қандайда бір өнімді бір ғана фирма сатып алатын экономикалық жағдай қалай аталады?

- a) Монопсония
- b) Монополия
- c) Олигополия
- d) Дуополия
- e) Олигопсония

6. Нарықтың баға тепе- теңдігі:

- a) Сұраныспен ұсыныстың біркелкі тұрақтануы
- b) Сұранысқа байланысты біркелкі тұрақтануы
- c) Ұсынымға байланыста біркелкі тұрақтануы
- d) Мемлекеттің сұранысы мен ұсынымының тұрақтануы
- e) Мемлекетке байланысты біркелкі тұрақтануы

7. Бәсеке ұғымының анықтамасына жатпайтын– бұл:

- a) Нарықта өндірушілер арасындағы келісімі.
- b) Өндірушілер арасындағы барынша көбірек пайда табу үшін күрес
- c) Тауарды барынша төмен бағамен сатып алуға тұтынушылардың күресі
- d) Белгілі бір істе артық нәтижеге жету үшін жарыс
- e) Қызмет етіп жатқан экономикалық субъектілердің мінез- құлқын белгілейтін нормалар мен ережелер жүйесі

8. Біркелкі өнімді әртүрлі сатып алушыларға, әртүрлі бағамен сату дегеніміз – ол:

- a) Баға дискриминациясы
- b) Ғылыми - техникалық сайыс
- c) Бағалық емес дискриминация
- d) Өндірістік сайыс
- e) Дотация

9. Біркелкі өнім шығаратын көптеген майда фирмалардың болуы мынаны білдіреді:

- a) Жетілген бәсекеге
- b) Жетілмеген бәсекеге
- c) Монополистік бәсекеге
- d) Олигополияға

e) Монополияға

10. Сұраныс функциясы дегеніміз:

- a) Заттың бағасы мен табыстың арасындағы өзара байланыс
- b) Заттың көлемі мен өндірістік факторлардың арасындағы қатынас
- c) Әртүрлі факторлар арасындағы қатынас
- d) Техника- технологиялық қатынастар
- e) Өндірістік қатынастар

11. Сұраныс заңы бойынша:

- a) Тауарлардың бағасы арзандаған сайын осы тауарға деген тұтынушылардың сатып алу ынтасы арта түседі.
- b) Тауарларға деген сұраныс ұсынысқа тәуелді
- c) Тауардың бағасы тұтынушылардың табысына байланысты
- d) Тауардың бағасы өскен сайын оның сатуға дайындаған саны да молаяды және де керісінше
- e) Баға мен сатылатын тауар санының арасындағы тікелей қатынас болады

12. Қай ұғым адамдардың белгілі бір нәрсеге төлем төлеуге деген мүмкіндігі мен тілегін білдіреді?

- a) Сұраныс
- b) Тұтыну
- c) Қажеттілік
- d) Тілек
- e) Ұсыныс

13. Тек екі товар жеткізіп берушісі бар нарықтық құрылымның типі- ол:

- a) Дуополия
- b) Монополия
- c) Олигополия
- d) Монополия
- e) Монополиялық бәсеке

14. Нақты игілікке нарықтық сұраныс мынаған байланысты:

- a) Тұтынушылардың табысына
- b) Ұсынысқа
- c) Тұтынушыға
- d) Икемділікке
- e) Бағаларына

15. Жетілген бәсеке мынадай жағдайда мүмкін:

- a) Көп фирмалар шығаратын тауарлар стандартталған
- b) Салада әртүрлі өнім шығаратын көптеген тауар шығарушылар жұмыс

істейді

- c) Шығарылған өнімді сатып алатын тек бір ғана сатып алушы бар
- d) Белгілі бір өнімді шығаратын тек бір ғана өндіруші бар
- e) Сатушылар мен сатып алушылардың рынок туралы информациясы шектелген

16. Мыналар табиғи монополияны мысалы бола алады:

- a) «Газпром»
- b) «Дженерал Моторс»
- c) «Аидас» фирмасы
- d) «Дока хлеб»
- e) «Пепси Кола» концерні

17. Монополия дегеніміз нарықтық құрылым, онда:

- a) Салаға енуде жеңуге келмейтін тосқауылдар бар
- b) Тек бір ғана сатып алушы бар
- c) Азырақ бір-бірімен бәсекелес өндірушілердің болуы
- d) Өндіріс туралы толық информация
- e) Өнімнің бағасы нарықта белгіленеді

18. Көптеген нақты нарықтарды жиірек сипаттайтын нарықтың қандай модельдері?

- a) Олигополия мен монополиялық бәсеке
- b) Монопсония мен олигопсония
- c) Монополиялық бәсеке мен жетілген бәсеке
- d) Монопсония
- e) Жетілген бәсеке мен монополия

19. Жекелеген тұтынушыға немесе фирмаға тән ерекше және немесе өндірістік қажеттіліктерді сипаттайтын сұранысты атаңыз:

- a) Жеке сұраныс
- b) Нарықтық сұраныс
- c) Жасырын сұраныс
- d) Икемді сұраныс
- e) Күнделікті сұраныс

20. «Бәсеке» сөзінің түсінігі:

- a) Қақтығысу
- b) Теңдік
- c) Кәсіпкер пайдасы
- d) Теңсіздік
- e) Тауарлар арасындағы сапалық

9 Кәсіпкерлік қызметтің объективті шарттары

9.1 Кәсіпкерлік өндіріс факторы ретінде

Кәсіпкерлік өндіріс факторы бола отырып, нарықпен тығыз байланысты. Тіпті нарықтық экономиканың өзі көбінесе еркін кәсіпкерлік экономикасы ретінде анықталады.

«Кәсіпкерлік» терминін алғашқы рет ағылшын экономисі Ричард Кантильон енгізді. Кәсіпкерлік ұғымына ол нарықтық тәуекелділік жағдайында табыс алу мақсатымен өндірісті ұйымдастырудағы адам белсенділігін жатқызды.

Кәсіпкерлік дегеніміз – бұл азаматтар мен бірлестіктердің мүліктік жауапкершілік пен тәуекел ету негізінде іске асырылатын, жоғары табыс алуға бағытталған шығармашылық, дербес іс-әрекеттері.

Кәсіпкерліктің негізгі белгілері: шаруашылық субъектілерінің дербестігі және тәуелсіздігі; экономикалық мүдделілігі; шаруашылық тәуекел етуі және жауапкершілігі белсенді ізденуі; жаңашылдығы.

Кәсіпкерліктің субъектілері: мемлекет, жеке тұлғалар, заңды тұлғалар, серіктестіктер, арендалық ұжымдар, акционерлік қоғамдар, шаруашылық ассоциациялары, әртүрлі бірлестіктер. Кәсіпкерліктің объектілері: шаруашылық қызметтің кез келген түрлері, коммерциялық делдалдық, инновациялық, кеңес беру іс-әрекеттері, құнды қағаздармен операциялар. Кәсіпкерліктің негізгі атқаратын қызметтері:

Новаторлық қызметі. Әрбір кәсіпкер өзінің мақсатына жету үшін кәсіпкерлікті ұйымдастырудың жаңа формаларын, жаңа технологияларды қолдануға мүдделі болады.

Кәсіпкерліктің экономикалық, әлеуметтік және құқықтық жағдайлары. Кәсіпкерлікпен айналысу барысында экономикалық, әлеуметтік және құқықтық жағдайлар ескерілуі қажет.

1. Экономикалық жағдайлар: Нарыққа тауар, қызметтер ұсыну, тауарлардың, қызметтердің алуан түрлері, тұтынушылардағы ақшақаражат көлемі, яғни олардың сатып алу қабілеттілігі, жұмыс орнының және жұмыс күшінің артық-кемдігі, еңбек ақы қорының артықкемдігі, қарыз беретін мекемелердің ақша ресурстары болуы керек.

2. Ұйымдастыру қызметі. Әрбір кәсіпкер минималды шығын жұмсау және максималды пайда табу мақсатымен ең тиімді өндірісті таңдайды. Өндірісті ұйымдастыру кезінде кәсіпкер жер, еңбек, капитал ресурстарын бір үдеріске біріктіреді.

3. Басқару қызметі. Әрбір кәсіпкер шаруашылықты жүргізуде негізгі шешімдерді қабылдау инициативасын өз жауапкершілігіне алады: кадр мәселесі, өнімді сатып өткізу, банк жүйесімен байланысты мәселелерді шешеді.

4. Тәуекелге бару қызметі. Әрбір кәсіпкер тәуекелге бару үшін істелетін істің айқындылығын талдап, қорытындысында не болатынын білген

жөн. Кәсіпкер тек қана өз уақыты, еңбегін, іс қабілеттілігін тәуекелге салмайды, сонымен бірге өндіріске кеткен өзінің серіктестіктерінің немесе акционерлерінің қаржыларын тәуекелге салады.

Кәсіпкерліктің экономикалық, әлеуметтік және құқықтық жағдайлары. Кәсіпкерлікпен айналысу барысында экономикалық, әлеуметтік және құқықтық жағдайлар ескерілуі қажет.

1. Экономикалық жағдайлар: Нарыққа тауар, қызметтер ұсыну, тауарлардың, қызметтердің алуан түрлері, тұтынушылардағы ақшақаражат көлемі, яғни олардың сатып алу қабілеттілігі, жұмыс орнының және жұмыс күшінің артық-кемдігі, еңбек ақы қорының артықкемдігі, қарыз беретін мекемелердің ақша ресурстары болуы керек.

2. Әлеуметтік жағдайлар. Кәсіпкерлікті ұйымдастыру, қалыптастыру үшін тұтынушыларда тауар сатып аларлық қаражаты болуы, олардың тауарға, қызметке деген талғамы, төлем қабілеттілігі бар сұранысы болуы. Әлеуметтік жағдай әрбір адамның жұмыс орнындағы жағдайы, еңбек ақы мөлшерімен байланысты. Әрбір кәсіпкер денсаулық сақтау, жұмыс орнын жасақтау, еңбек ақы мөлшерін қадағалау сияқты әлеуметтік мәселелерге белсенді араласып, жағдай жасауы тиіс.

3. Құқықтық жағдайлар. Кәсіпкерлікті реттейтін заңдар және нормативтік-құқықтық жағдайлардың болуы: Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі, салық туралы заңдар, кәсіпкерлерді қорғайтын заңдар, шағын және орта бизнесті қолдайтын органдар, меншікке құқықтық заңдар

9.2 Кәсіпкерлік тәуекелдер және олардың түрлері

Кәсіпкерлік – бұл тәуекелді кәсіп. А.Смит кәсіпкердің 100% пайда табуына кепілдік берілмейтінін және оның қызметінде кәсіпкер пайда табуға да, шығынға да дайын болуы керек деп көрсетті.

Бұдан басқа, компанияның қауіпсіздігіне қауіп төнеді – кәсіпкерге моральдық немесе материалдық зиян келтіруі мүмкін, зиянкестердің ықтимал немесе нақты әрекеттері: отбасы мүшелерін ұрлау, кісі өлтіру, психологиялық қысым жасау, террор, қорқыту, бопсалау, жалған ақпарат; ғимараттар мен құрылыстарды, басқа да жылжымайтын мүлікті зақымдау, байланыс құралдарын, халыққа қызмет көрсету жүйелерін істен шығару, көлік құралдарын ұрлау, айдап кету және жою. Тағы бір қауіп – елдегі саяси, экономикалық, әлеуметтік жағдайдың өзгеруі.

Кәсіпкер өз қызметін үнемі бейімделуге мәжбүр болатын нақты жағдайларда жүзеге асырады.

Кәсіпкерлік әрқашан экономикалық ортаның белгісіздігімен байланысты, ол тауарға сұраныс пен ұсыныстың құбылмалылығына байланысты және серіктестер мен тауар жеткізушілеріне тәуелді. Кәсіпкерлер өз қызметінде

тәуекелдерді барынша азайту үшін сыртқы ортадағы өзгерістерді талдаудың заманауи әдістерін қолдануы керек. Кәсіпкердің құзыреттілік деңгейі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым оның мұны істеу мүмкіндігі жоғары болады.

Кәсіпкерлік тәуекелдер сыртқы және ішкі болып екіге бөлінеді.

Сыртқы тәуекелдер сыртқы ортаның тұрақсыздығымен байланысты.

Ішкі тәуекелдердің көзі – кәсіпкерлік ұйымның өзі.

Ішкі тәуекелдер тиімсіз басқарудың, қате маркетингтік саясаттың, кәсіпкердің өзінің біліксіздігінің және т.б.

Тәуекелдер кәсіпкерлік қызметтің барлық кезеңдерінде туындауы мүмкін: ұйымдастыру, дайындау, өндіру және жүзеге асыру сатысында.

Кәсіпкерлік тәуекел экономикалық еркіндіктің кері жағы және оның өзіндік бағасы болып табылады. Кәсіпкерлік тәуекел көбінесе кәсіпкерлік қызметтің келешегінің белгісіздігімен байланысты және болжанған түпкілікті нәтижелерге (пайда, кіріс) қол жеткізбеумен, сондай-ақ жоспарланғаннан асатын күтпеген шығындардың туындауымен көрінеді.

Кәсіпкерлік тәуекел көбінесе кәсіпкерлік қызмет перспективаларының белгісіздігімен байланысты және белгіленген түпкілікті нәтижелерге (пайда, кіріс) қол жеткізбеуінен, сондай-ақ жоспарланғаннан тыс күтпеген шығындардың пайда болуынан көрінеді.

Экономикалық тәуекелдер-бұл өндірістік тәуекел (тауарлар мен қызметтерді өндірумен байланысты) және коммерциялық (тауарлар мен қызметтерді сату процесінде пайда болатын).

Олардың себебі нарық конъюнктурасының өзгеруі, тауардың сатып алу бағасының өсуі, сатып алу көлемінің күтпеген төмендеуі және т. б. болуы мүмкін.

Коммерциялық тәуекел тауарды нарықта сатуға, сатып алушының тауарды қабылдауына, сатып алушының төлем қабілеттілігіне байланысты тәуекелдерді, сондай-ақ форс-мажорлық жағдайларға байланысты тәуекелдерді қамтиды:

- кредиттік (кәсіпкерлердің инвестор алдындағы қаржылық міндеттемелерін орындамау мүмкіндігі-Тәуекелдің бұл түрі кәсіпорынның кредиторларымен, контрагенттермен, жеткізушілермен, делдалдармен, сондай-ақ акционерлермен іскерлік қарым-қатынас процесінде туындайды);

- инвестициялық (кәсіпкерлік фирма қолма-қол ақшаны әртүрлі жобаларға салған кезде немесе келісімшарт жасасу мен ол бойынша нақты есеп айырысулар арасындағы кезеңде болуы мүмкін валюта бағамының өзгеруі нәтижесінде пайда болады);

- инфляциялық (ұлтық валютаның сатып алу қабілетінің төмендеуінен, тауар бағасының өсуінен және сатып алу сұранысының төмендеуінен көрінеді);

- техникалық (өндірісті тоқтатудың, жабдықтың істен шығуының, технологиялық процестің талаптарын бұзудың нәтижесі – мұның бәрі материалдық ресурстардың жоғалуына, өнім сапасының төмендеуіне және т.б. әкеледі).

Кәсіпкер жұмыстың түпкілікті нәтижелері үшін толық экономикалық жауапкершілікке ие. Бұл дегеніміз, нарықтық экономика жағдайында меншік

иелері, кәсіпорын иелері өздері шығынға ұшырайды, қабылданған міндеттемелер мен мәмілелерге қатысушылармен жасалған шарттарды орындамағаны үшін төлейді. Өндіріс пен нарық жағдайларының өзгеруін болжау мүмкін естігі кәсіпкерлік қызметтің белгілі бір тәуекелін анықтайды.

Бақылау сұрақтары

1. «Кәсіпкер», «кәсіпкерлік» ұғымдарына анықтама беріңіз.
2. Кәсіпкерлік қызметтің функцияларын тізімдеп беріңіз.
3. Шағын, орта және ірі бизнесті қалыптастыру ерекшеліктері туралы айтып беріңіз.
4. Кәсіпкерлік тәуекелдердің түрлерін атаңыз және оларға сипаттама беріңіз.
6. Кәсіпкерлік инновация мен коммерциялық есеп айырысумен байланысты тәуекелді қалай азайтуға болады?

Тест тапсырмалары

1. Кәсіпкерліктің сипатты белгілеріне жатпайтындары:
A) Мемлекеттің заңдарын айналып өтіп, табыс алуға ұмтылу
B) Еркіндік пен құқықтың белгілі бір жиынтық субъектісінің болуы
C) Қабылданған шешімдердің тәуекелі мен нәтижелеріне жауаптылық
D) Табыс алуға, коммерциялық жетістіктерге жетуге бағдарлану
E) Меншіктің нысандары, түрлерінің және тұрпаттарының көпжақтылығы
2. Ірі кәсіпорынның артықшылығы болып табылмайтындар:
a) Нарықтық жағдайлардың өзгерістеріне тез әсерлену мен үлкен икемділік
b) Ғылыми техникалық үдерістерді жеделдету
c) Ірі көлемдегі жаппай стандартты өнімдерді өндірудегі экономикалық шығын
d) Қуатты жабдықтарды пайдаланудың тиімділігін көтеру
e) Дұрыс жауабы жоқ
3. Кәсіпкерліктің қандай формасында мүліктік жауапкершілікке және кәсіпкер өзінің жеке қажеттіліктеріне қолданылатын мүліктерін қояды?
a) Жеке кәсіпкерлік
b) Серіктестіктер
c) Толық серіктестіктер
d) Аралас серіктестіктер
e) Акционерлік қоғам

4. Төмендегінің қайсысы фирманың бизнес- жоспар бөлімі бола алмайды?
- a) Резюме
 - b) Баға мен шығындарды болжау
 - c) Өндірістік жоспар
 - d) Басқару мен ұйымдастыру
 - e) Маркетингтік жоспарлау
5. Кәсіпкерліктің қандай формасында жеке тұлға үшін тәуекел төмен деңгейде болады?
- a) Жеке кәсіпкерлік
 - b) Серіктестіктер
 - c) Акционерлік қоғам
 - d) Мемлекеттік кәсіпорын
 - e) Коммандиттік серіктестік
6. Кәсіпкерлік:
- a) Тәуекелмен байланысты және табыс алуға бағытталған шаруашылық қызметі
 - b) Тәуекелді қызметтің түрі
 - c) Меншіктен бөлінбейтін
 - d) Болашағы айтылмайтын қызмет
 - e) Кез-келген бизнес
7. Фирма қызметінің мақсаттарының қайсысы маңызды болып саналады?
- a) Табыс алу
 - b) Сатуды көбейту
 - c) Өнімдердің сапасын көтеру
 - d) Қызметкерлердің еңбекақысын көтеру
 - e) Адамдардың тұтыну қажетін қанағаттандыру
8. Кәсіпкер терминін ең алғашқы қолданған:
- a) Р.Кантильон
 - b) А.Смит
 - c) Ж.Б.Сэй
 - d) Й.Шумпетер
 - e) А.Тюнен
9. Шағын бизнестің артықшылығы болып табылмайды:
- a) Жаппай стандарты өнімдерді ірі көлемде өндіруге байланысты экономикалық шығын
 - b) Өндірісті мамандыру мен фирмааралық кооперациялауды мамандырудың жоғары деңгейі
 - c) Нарық жағдайының өзгерістеріне тез әсерлену мен үлкен икемділік
 - d) Ғылыми техникалық үдерістерді жеделдету

е) Ірі көлемдегі жаппай стандартты өнімдерді өндірудегі экономикалық шығын

10. Кәсіпкерліктің қандай формасында жеке тұлға үшін тәуекел төмен деңгейде болады?

- a) Серіктестіктер.
- b) Жеке кәсіпкерлік.
- c) Акционерлік қоғам.
- d) Коммандиттік серіктестік.
- e) Мемлекеттік кәсіпорын.

Глоссарий

Экономика — адамдардың шексіз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін шектеулі ресурстарды тиімді пайдалану туралы ғылым.

Экономикалық теория—адамның шектеусіз қажеттіліктерін қанағаттандырудағы қоғам өндірісінің сирек, шектелген ресурсын бөлу, айырбастау және тұтыну туралы ғылым.

Экономикалық категория — экономикалық құбылыстардың маңызды жақтарын көрсететін жалпылама ұғымдар.

Экономикалық заңдар — бұл экономикалық құбылыстар арасындағы тұрақты, қайталанатын байланысы.

Абстракция — абстракция терминін нақты түсіндірер болсақ, жекеше тыс ойлау деген ұғымды білдіреді. Күнделікті өмірде «абстракция» көбінесе нақты ұғымды болмыстан тыс және тек ойда елес ретінде түсіндіреді. Ал нақты нәрсе — бұл күнделікті өмірде көрінетін құбылыс шындығы.

Ғылыми абстракция — зерттеліп отырған құбылыстардың мардымсыз, өткінші жақтарын дерексіздендіру, олардағы тұрақты қасиеттерді тауып көрсету процесі.

Индукция — жекелеген фактілерден жалпыны шығару.

Дедукция — жалпыдан жекеге қарай қозғалу.

Анализ — объектіні бөлшектеп зерттеу.

Синтез — объектіні жалпы зерттеу.

Қажеттіліктер — адамдардың өмір сүруді қолдау және ағзаның дамуы, тұлғаның дамуы өршуі керек, қандай да бір затты қанағаттандыруды талап ететін объективті түрде қажетсінуі.

Игілік — өз бойында белгілі бір жағымды мән бар, белгілі бір қажеттілікті қанағаттандыратын және адамдардың мүдделері мен мақсаттарына жауап беретін процестің бәрі.

Қызметтер — нәтижесінде қандай да бір қажеттіліктерді қанағаттандыратын адамның белгілі бір мақсаттағы әрекеті.

Ресурстар — тауарлар мен қызметер өндіру кезіндегі адамның шаруашылық әрекеті үшін қажетті, пайдалануға әзірленген игіліктер.

Экономикалық саясат — мемлекеттің экономикалық мәселелерді шешудегі және оның механизмдерін әрекетке келтірудегі қызметі.

Позитивті экономика — дерек негізіндегі экономикалық қылық туралы болжамдар.

Нормативті экономика — елдің экономика туралы бағалау пікірлері.

Өндіріс — бұл қоғамның дамуы мен өмір сүруі үшін қажет материалдық және рухани игіліктерді құру процесі.

Жұмыс күші — бұл адамның дене және рухани қабілеттілігінің жиынтығы және оны өндіріс процесінің материалдық игіліктер мен қызмет көрсетуінде қолданылады.

Еңбек заты — болашақ тауардың материалдық негізін құрайтын және еңбек процесінде адамдар әсер ететін заттар.

Еңбек құрал-саймандары — қажетті игіліктерге адамдардың әсер ету заттары бұл әр түрлі механизм мен машина, инструмент пен қажет тетіктер, двигатель, жеткізетін құрылым және т.б. нәрселер.

Өндіргіш күштер — бұл өндіріс құрал - жабдықтары, ең алдымен еңбек құралдары, сонымен қатар материалдық игіліктерді өндіретін адамдар.

Мұқтаждықтар — бұл адамдардың белгілі бір пайдалылығы бар игіліктерді иелену мен пайдалануға деген ынталылығы.

Капитал — бұл машина, құрал - жабдықтар, қойма, көлік және байланыс құралдары.

Кәсіпкерлік қабілеттілік — арнайы өндіріс факторы ретінде өндірісті ұйымдастыруда ынталылықты, төзімділікті және тәуекелділікті көрсетеді.

Өндірістік мүмкіндіктерінің қисық сызығы — ресурстардың толық пайдаланудағы баламалы нұсқаларды көрсетеді.

Қоғамдық ұдайы өндіріс — қоғамдық өндірістің өзінің қайта жаңаруының үздіксіз ағымындағы процесс.

Жай ұдайы өндіріс — бұл өндіріс процесінің бұрынғы ауқымда қайталануы, сондықтан да алынған табыстың бәрі жеке тұтынуға жұмсалады.

Кеңейтілген ұдайы өндіріс — бұл өндіріс процесінің ұлғайтылған ауқымда қайталануы, өйткені алынған табыстардың бір бөлігіне қосымша ресурстар сатып алынады, ал олардың пайдалану есебінен өндіріс процесі ұлғайтылған ауқымда жаңғыртылады.

Экстенсивті — өндіріс қуатын пайдаланылатын өндіріс факторлары санын көбейту нәтижесінде ұлғайту.

Аралас — өндіріс қуатын пайдаланылатын өндіріс факторлары санын ұлғайту және техника мен технологияны жетілдіру нәтижесінде ұлғайту

Интенсивті — техника мен технологияны жетілдіру нәтижесінде өндірістік әулетті ұлғайту.

Меншік — бұл адамдар арасындағы материалдық және рухани игіліктерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну салаларындағы күрделі әлеуметтік-экономикалық қатынастар.

Меншік құқығы — белгілі бір тұлғаларға материалдық және материалдық емес игіліктердің тиістілігін бекітетін және осы құқықтарды қорғайтын заң нормаларының жиынтығы.

Меншік субъекті — меншік қатынастарының белсенді жағы, меншік объектіне иемдену құқығын білдіреді.

Жеке меншік — бір тұлғаның қолында шоғырланған меншік құқықтары.

Ұжымдық меншік — жеке меншік құқықтары бар, біріккен топтар меншігі.

Жылжымайтын мүлік — жер телімі, ғимараттар, жылжытуға келмейтін объектілер.

Меншік объекті — меншік қатынастарының пассивті жағын сипаттайды.

Жылжитын мүлік — транспорт құралдары, айналымдағы тауарлар, бағалы қағаздар, ақша, мүліктік құқық.

Интеллектуалды меншік — рухани, ойлау әрекетінің нәтижелері.

Жекешелендіру — меншікті жеке және заңды тұлғалардың жеке меншігіне беру.

Натуралды шаруашылық — бұл адамдар өздерінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін өнім жасайтын ұйымдастыру-экономикалық қатынастардың жүйесі.

Тауарлы шаруашылық — бұл пайдалы өнімдер рынокта сатылу үшін жасалатын ұйымдастыру - экономикалық қатынастардың жүйесі.

Тауар — бұл нарықта басқа тауарға балама айырбастауға бағытталған еңбекпен жасалған қоғамдық пайдалылық.

Айырбас құны — бұл тауардың белгілі бір сандық пропорцияда басқа пайдалы заттарға айырбастала алу қабілеті.

Құн — тауарды өндіруге жұмсалған және тауарды айырбастау кезінде пайда болатын қоғамдық еңбек.

Құндылық—тұтынушының игіліктің пайдалылығын ақшалай бағалауы.

Ақша —жалғыз жалпы балама болып табылатын ерскше тауар.

Құн өлшемі — қызметін іске асыруда барлық тауарлардың құнын өлшейді.

Айналым құралы — қызметінде ақша каражаттары T- A- 'I' формуласы бойынша жасалатын айналым делдалы ретінде жүреді.

Төлем құралы — ақшалар әр түрлі төлемдер үшін пайдаланылады.

Қазына/қор жинау — ақша айналысын тоқтатып, жинақталады.

Әлемдік ақшалар — ақша барлық елдердің шаруашылық озара қатынастарына ортақ балама ролінде жүре бастады.

Инфляция — қаржы арналарын ақшамен толуы, бұл олардың құнсыздануына, демек, баға деңгейінің жоғарылауына әкеледі.

Ақша айналымының заңы — айналымдағы ақша саны барлық өткізілген тауар бағаларының сомасына тең болуы керек.

Баға —құнның ақшалай көрінісі.

Нарықтық экономика — өндірушілер мен тұтынушылар нарық арқылы әрекет ететін шаруашылықты ұйымдастыру нысаны.

Нарық — бұл өндіру, бөлу, айырбас пен тұтыну процестерін қамтитын адамдар арасындағы экономикалық қатынастар жүйесі.

Нарықтық баға — сұраныс және ұсыныс негізінде қалыптасатын баға.

Бәсеке — нарықтық шаруашылық субъектілері арасындағы қосымша табыс алу үшін жақсы өндіріс факторларын иелену және тауарларды өткізу мүдделеріне байланысты қарама-қарсылықты бақталастық пен бәсеке.

Инфрақұрылым — бұл институт (ұйымдар, фирмалар) жиынтығынан тұрады және оның мән-мағынасы нарықтың дамуы мен қызмет жасауы үшін қалыпты жағдай қалыптастыратын қызмет көрсетеді.

Кәсіпкерлік — адам қызметінің ерекше саласы және ол еңбектің басқа түрлерінен оқшауланып тұрады.

Кәсіпкер — адамдарды өндірістік шеңбер ауқымында ұйымдастыратын адам.

Бизнес — табыс әкелетін кез келген қызметтің түрі.

Кәсіпкерлік — новаторлық іс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Шеденов Ө.Қ., Сағындықов Е.Н., Жүнісов Б.А., Ү.С. Байжомартов, Б.И. Комягин. / Жалпы экономикалық теория [мәтін]: оқулық. - Ақтөбе, 2004.- 455.
- 2 Доғалов А.Н., Досмағанбетов Н.С. / Экономикалық теория: оқулық.- Алматы, 2014.- 360.
- 3 Темірбекова А.Б./Экономикалық теория: оқу құралы.-Алматы: «Экономика», 2008.- 276.
- 4 Есполов Т.И., Белгібаев Қ.М., Сүлейменов Ж.Ж./Экономикалық теория: оқу құралы.- Алматы: ҚазҰАУ, «Агроуниверситет баспасы», 2009.- 261.
- 5 Темірбекова А.Б., Байшоланова Қ.С., Бектұрсынова Ж.Ж./ Экономикалық теория негіздері: Қысқаша лекциялар курсы. -Алматы: Экономика, 2008. -188.
- 6 Жолдасова, Г.А. Экономика негіздері: оқу құралы / Г.А. Жолдасова.- 2-бас.- Астана: Фолиант, 2011.- 224б.- (Кәсіптік білім)
- 7 Әкімбеков С., Баймұхаметова А.С., Жанайдаров У.А. Экономикалық теория. Оқу құралы. – Астана: 2002. – 446 б.
- 8 Жатқанбаев Е.Б. / Экономикалық теория: оқу құралы / жалпы ред. басқ. – Стер. бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 306 бет.
- 9 Рахметулина Ж.Б., Жұманова Г.М. Экономикалық теория/ Оқу құралы.- Шымкент: М.Әуезов атындағы ОҚМУ, 2010ж.- 121б.
- 10 Сосунова И.Н./Введение в экономику: учебное пособие./ Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2011. 158 с.
- 11 Рахметулина Ж.Б., Жұманова Г.М. «Экономикалық теория» пәні бойынша тесттер жинағы.- Шымкент: М.Әуезов атындағы ОҚМУ, 2010ж.- 158б.
- 12 Әубәкіров Я., Нәрібаев К., Есқалиев М., Жатқанбаев Е. және т.б. Экономикалық теория негіздері. Оқулық. – Алматы. «Санат», 1998.
- 13 Әубәкіров Я.Ә., Байжұмаев Б.Б., Жақыпова Ф.Н., Табеев Т.П. Экономикалық теория. Оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1999.
- 14 Жалпы экономикалық теория: оқулық / Ө.Қ.Шеденов, Ү.С.Байжомартов, Б.А.Жүнісов, Б.И.Комягин.- Алматы-Ақтөбе, 2002.- 364б
- 15 Мәуленова, С.С. Экономикалық теория. 1-бөлім: оқу құралы / С.С. Мәуленова, С.Қ. Бекмолдин, Е.Қ. Құдайбергенов.- 2-ші бас., өнд.-Алматы: Эверо, 2009.- 194 б.
- 16 Жолдасова, Г. Экономика негіздері [мәтін]: оқу құралы.- Астана, 2011.- 222
- 17 Есполов, А.Т. Экономикалық теория: оқу құралы / А.Т. Есполов.- Алматы: Қаз ҰАУ, 2008.- 156б.
- 18 Нүрпейсов Ж.Қ. Экономикалық теория негіздері.- Ақмола, 2004
- 19 Жүнісов, Б.А. Экономикалық теория пәнінен құрылымдық- логикалық схема: оқу-әдістемелік құрал / Б.А. Жүнісов, Б.А. Жакупова.- Ақтөбе, 2006.- 98б.

19 Вечканов Г. С./Экономическая теория: Учебник для вузов. 3-е изд. Стандарт третьего поколения. — СПб.: Питер, 2011. — 512 с.: ил. — (Серия «Учебник для вузов»).

20 Абдуллаев Р. П./Экономикалық теория: оқу құрал. - Петропавл: М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, 2012. – 144 б.

21 Шульгин, А.В./Введение в экономику [Текст]/ - Учебное пособие – Воронеж, ИПЦ «Научная книга». –2018 – 60 с.

22 Станковская И. К. / Экономическая теория : Полный курс МВА / И А. Стрелец. — М. : Рид Групп, 2011. — 480 с. — (Российское бизнес-образование).

23 Экономическая теория. Под ред. Янова В.В., Е.А. Янова –СПб: Питер, 2015.

24 Борисов Е. Ф./Экономическая теория: Учеб. пособие- 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрайт, 1999. - 384 с.

25 Мауленова С.С., Құдайбергенов Е.К., Бекмолдин С.К. /Экономикалық теория: оқу құралы. Алматы, 2004.